

**A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM
JOGÁSZ REKTORAI**

(1915-1947)

Szerkesztette:

P. Szabó Béla – Madai Sándor

DEBRECEN
2002

[1942/43]

P. SZABÓ BÉLA

SZEPESVÁRALJAI HAENDEL VILMOS A vitatott politika-professzor

I. ÉLETE

1874. július 29-én született Selmecebányán, hasonnevű édesapja, az akkori selmecebányai ágostai evangélikus egyház főesperese¹ és a helybéli patricius származású Heincz Viktória Ottilia gyermekeként, s a keresztségben a Vilmos mellett a Viktor és Lajos neveket is kapta.² Mindkét oldalról a város vezető rétegéhez tartozó családban nevelkedett tehát. Szülővárosában végezte elemi iskoláit. A betűvetést Herbst János Frigyesztől tanulta. Már gyermekkorában elsajátította a német mellett, a magyar, szlovák és francia nyelvet. Utóbbit egy cseregyerektől tanulta, akit apja hívott meg Párizsból, egyházi kapcsolata révén.³ Középiskolába a helyi evangélikus lyceumba járt. Tanárai közül Jezsovics Károly matematika- és Király Ernő történelem tanárra emlékezett szívesen. Élete végéig büszke volt arra, hogy történelem érettségijét kitüntetéssel (*praeclarus*) tette le 1892 júniusában.⁴

Ugyanezen év őszén iratkozott be a budapesti egyetem jogi karára.

Egyetemi tanárai közül elsősorban a jogtörténész Hajnik Imre⁵ és a közjogász Lechner Ágost⁶ gyakorolt mély benyomást rá.⁷ Mellettük Concha

¹ Haendel Vilmos Pál (1837-1925), evangélikus lelkész, főesperes és egyetemes evangélikus egyházi főjegyző, Selmec- és Béalábánya díszpolgára volt. Életére vö. *Magyar írók élete és munkái*, szerk. Gulyás Pál, Új sorozat, XIII, Budapest, 1939, 2-3.

² DKK., 1942. 71. *Magyar írók élete és munkái*, i.m., 3-4.

³ ÉK., 1935/36, 457.

⁴ ÉK., 1935/36, 457.

⁵ Hajnik Imre (1840-1902) előbb a pozsonyi, a nagyváradi, majd a 1865-től kassai akadémián a történelem és a statisztika rendkívüli tanára volt. 1867-ben a győri akadémián lett a magyar jogtörténet, közjog és közigazgatási jog rendes tanára. 1871-től a Tudományos Akadémia levelező tagja volt. 1873-tól a budapesti egyetem tanára. Kora legnagyobb magyar jogtörténeti írója. Kollégája, Vécsey Tamás nekrológja szerint: „*elveiben következetes. Iránya egész életén át változatlan maradt. Nem akart más lenni, mint magyar tudós és egyetemi professzor*.” 1875/76-ban és 1888/89-ben a kar dékánja, az 1889/90. tanévben az egyetem rektora volt. Vö. ECKHART, i.m.,

{236} Győző volt jelentős hatással későbbi pályafutására. Alapvizsgái után Németországba utazott a berlini Fridrich-Wilhelm egyetemre, ahol a filozófiát hallgatott Paulsentől.⁸ Látogatta még Eckket és Wagner óráit. Visszatérése után eleinte a római jogot és a magánjogot tanulta intenzívebben, de ezen éveiből Concha Győző politikai, Grosschmid Béni magánjogi és Mariska Vilmos⁹ pénzügyi jogi óráit is kiemelte későbbi visszaemlékezéseiben.¹⁰ Az abszolutóriumot 1896-ban szerezte meg, szigorlatait, melyekre – saját bevallása szerint – egy-egy évet készült, kitüntetéssel tette le. 1898. szeptember 30-án avatták a jogtudományok doktorává.

Ugyanezen év októberétől 1899 szeptemberéig a Mária Terézia közös gyalogezredben teljesített szolgálatot önköltséges önkéntesként. Katonai szolgálata után a budapesti VIII-X. kerületi járásbíróság mellé nevezték ki joggyakornokká. Alig félév elteltével azonban, 1900. július 4-én a debreceni református jogakadémia Szártóri-alapítványi tanszékére¹¹ rendes tanárrá választotta meg a debreceni református egyházkerület. Politikai előadásait az év szeptemberében kezdte meg, székfoglaló értekezését a „*Politikai problémák*

532, 613. VÉCSEY Tamás, *Hajnik Imre emlékezete*, Századok, 1903, 120. skk. Lásd még ILLÉS József, *Hajnik Imre és a magyar jogtörténet*, Budapest, 1928.

⁶ Lechner Ágost (1834-1901) 1856-tól oktatott a pozsonyi jogakadémián eleinte statisztikát, majd közjogot. A budapesti Karra 1871-ben nevezték ki a közjog tanárának. Az 1873/74. tanévben a kar dékánja, 1885/86-ban az egyetem rektora. ECKHART, *i.m.*, 526-527.

⁷ ÉK., 1935/36. 458.

⁸ Paulsen, „*a kitünő philosophus*” munkáira többször hivatkozik első nagyobb lélegzetű munkájában is. Vö. HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus: Politikai tanulmány*, Budapest, 1903, 279.

⁹ Mariska Vilmos (1844-1912) jogász közigazdász egyetemi tanár, 1868-tól 1891-ig rövid megszakítással a kassai jogakadémia tanára, majd egyetemi tanár Budapesten. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*, II, Budapest, 1982, 146.

¹⁰ ÉK., 1935/36, 458.

¹¹ Besztercebányai Szártóri (Sartori) Imre budai polgár 1825-ben kelt végrendeletében egy budai házat hagyott a debreceni református kollégiumra, abból a célból, hogy a háznak a hasznából „*fizetődjön egy professzor, szint olyan jól, mint akámelyik a mostani professzorok közül legjobban fizetődik; a választandó professzor pedig lutheránus valláson levő ember legyen ...*” A házat tehermentesítés után 1874-ben a kollégium eladta és a vételár kamataiból egyéb kisebb kiadások mellett, három kollégiumi tanár javadalmazását fedezték. A jogakadémia 1875-ös újjászervezésekor két tanszéket hoztak létre az alapítvány terhére. Ekkortól az alapítvány két akadémiai és egy gimnáziumi tanár fizetését fedezte. 1892-től a politikai tanszéket nevezték Szártóri-tanszéknek, melynek birtokosa 1875-től 1900-ban történt nyugalomba vonulásáig Liszka Nándor volt. Vö. BALOGH Ferenc, *A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig*, Debrecen, 1911, 255-261.

{237} az *ethikai államfoglalom szempontjából* ” címmel, szeptember 11-én tartotta.¹² Az egyetem későbbi jogász rektorai közül ő került legelőbb Debrecenbe, és több mint negyven évig oktatott a jogakadémián illetve az egyetemen. A Református Kollégium jogakadémiájának ekkor nyolc professzora volt. Haendelnék olyan kollégái lettek, mint a későbbi neves egyházjogász Kérészy Zoltán, vagy a neves kereskedelmi és római jogász Helle Károly.¹³

1904-ben „*A parlamentarismus*” című munkájával¹⁴ Concha Győzőnél¹⁵ habilitált és szerzett egyetemi magántanári képesítést.¹⁶ Concha évtizedek alatt csak két jelöltet habilitált,¹⁷ ezek közül az egyik Haendel Vilmos volt. Conchával a későbbiekben is megőrizte kapcsolatát.¹⁸ Ezen években, hat egymást követő félévben a budapesti egyetemen is előadott. Fiatalabb éveiben beutazta egész Európát az Uráltól, az Atlanti óceánig.

1914 júliusáig a debreceni jogakadémián közjogot, politikát és bányajogot adott elő, sőt az 1903/04. tanévtől még a francia nyelvet is oktatta néhány évig. Közben az 1906/07. tanévben a Kollégium rektora (igazgatója) is volt,

---

¹² BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református kollégium története adattári rendszerben: Azaz a Kollégium adattára a református konvent és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében*, Debreczen, 1904, 556.

¹³ Haendel kollégái lettek: Kovács Sándor (római jog, 1875-1914); Karsa István (magyar magánjog, 1883-1904); Baczoni Lajos (statisztika, 1885-1902); Ozory István (büntetőjog, 1887-1913); Bartha Béla (nemzetgazdaságtan, 1895-1905); Kérészy Zoltán (jogtörténet és egyházjog, 1895-1904); Helle Károly (peres és peren kívüli eljárás, kereskedelmi és váltójog, 1896-1905); Vö. BALOGH Ferenc, *Adattári...*, *i.m.*, passim; *A Debreceni Református Kollégium története*, 240.

¹⁴ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus*, *i.m.*

¹⁵ Concha Győző (1846-1933) igazságügyi gyakorlat és a magántanári képesítés megszerzése után 1872-ben nyert kinevezést a kolozsvári egyetemre az alkotmány- és közigazgatáspolitikai rendkívüli tanárának. 1874-ben rendes tanár. 1892 és 1928 között a budapesti egyetem tanára. 1886-ban az Akadémia levelező, majd 1900-ban rendes tagja lett. 1922-25 között az MTA másodelnöke, 1927-től a felsőház örökös tagja. Mint „*a világháború előtti Nagy-Magyarország legnagyobb állambülselője*” rendkívül nagy tekintélyre tett szert az államtudomány minden ágában készített alapvető munkáival. Az organikus államelmélet képviselőjeként, a történeti jogi irányzathoz tartozott. Konzervatív-nacionalista államelméletének legnagyobb hatású munkája *Politika* címmel jelent meg. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 2001. 1011-12. Vö. EREKY István, *Emlékbeszéd Concha Győzőről*, Akadémiai emlékbeszédek, 22. Idézi ECKHART, *i.m.*, 656.

¹⁶ Eckhart kimutatása szerint csak 1906-ban lett magántanár. Vö. ECKHART, *i.m.*, 677.

¹⁷ ÉK, 1935/36, 458.

¹⁸ Személyes kapcsolatára a mesterrel többször utal: „...*sokat vitatkoztunk erről* ...” Vö. ÉK, 1941/42. 93. Részt vett a Concha-emlékkönyv munkálataiban is. Vö. *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére*, Budapest, 1912.

székfoglaló beszédét „*Államkapcsolatok és parlamenti kormány*” címmel tartotta.¹⁹ Két ízben a jogakadémia dékáni tisztségét is betöltötte.²⁰ {238} Az egyetem létrehozása során a megszűnt jogakadémia tanárai közül ő volt az egyetlen, akit politikai okok miatt – mivel a Kossuth párt alelnöke volt²¹ – nem vettek át egyetemi tanárnak a létrehozott Jog- és Államtudományi Karra. Történt ez annak ellenére, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése már 1911 novemberében kifejezte „*a teljesítés biztos reményével*”, hogy minden akkor működő akadémiai tanár az egyetem megfelelő tanszékére kinevezést fog nyerni.²²

A mellőzött Haendel 1914. július 30-án hadnagyként (rangját 1901-ben szerezte) bevonult a hármas honvéd gyalogezred népfelkelő zászlóaljához Debrecenbe, ahol pót-századparancsnoki tiszteletet töltött be. Decemberben már főhadnagyként vezényelték ki a szerbiai, majd az olaszországi harctérre, ahol kilenc hónapig szolgált.²³ Egy későbbi visszatekintésében erre az időre így emlékezett: „*Negyvennyolcas voltam, a negyvennyolcas párt vezető tagjai közé tartoztam a nagy háborút megelőzőleg. Ennek kapcsán történt az eset, hogy mikor 1914-ben az egyetemi professzorok kinevezésére került sor, mellőzöttem, mert el nem tudták képzelni, hogy magyar közjogot, vagy politikát olyan ember adhatna elő, aki nem hatvanhetes, aki negyvennyolcas. Ahehett, hogy ebbe a szép épületbe [értsd: a debreceni egyetem főépületébe] kerültem volna, igaz, hogy még akkor nem volt meg, a harctérre kellett mennem. A harctérről az én legnagyobb politikai ellenfelem hozott hazza a Doberdóról... A Doberdóról az egyetemi professzúrába kerültem pályázat nélkül gróf Tisza István kegyelméből, aki azt mondotta: Nem lehet az irányadó egy ilyen magas tanszék betöltésénél, hogy az illető negyvennyolcas-e, vagy hatvanhetes. ... Ha ezt akkor meg nem cselekszi... ott fekédnének csontjaim a cotici-i temetőben, mert a doberdói fensikről [sic!] nem hazza, hanem az örök hazzába került az ember, aki sokáig ott volt.*”²⁴

¹⁹ BALOGH Ferenc, *Adattári...*, i.m., 557.

²⁰ DKK., 1942. 72.

²¹ Saját megfogalmazása. Vö. ÉK., 1935/36, 458.

²² Az egyetem tanárainak kinevezésére vö. SZENTPÉTERI KUN Béla, *Az egyetem alakulás története. A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében.* A Debreceni Kollégium története, I/3, Debrecen, 1942, 60-61., valamint VARGA, i.m., 31-32.

²³ ÉK., 1935/36, 458.

²⁴ Haendel beszéde Tisza Istvánról. Vö. ÉK., 1941/42. 100.; Tiszával szembeni tisztelete egészen élete végéig magával kísérte, mint azt rektorsága idején, 1943. április 13-án tartott beszéde is mutatja, melyben Tisza 1918 októberi kitarását Szókratész és Luther Márton törhetetlen igazságszeretetéhez hasonlítja. Vö. *Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms 7/7.* 32.

A Jászi Viktor halálával megüresedett közjogi és politikai tanszéket Bernolák Nándor az évi rektor kérésére a miniszter kettéválasztotta, és a politikai {239} tanszékre Haendel kapott meghívást.²⁵ Nyilvános rendes tanárrá való kinevezésére 1915 augusztusában került sor, a szolgálati esküt szeptember 13-án tette le Debrecenben.²⁶ 1915 októberében az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legfelsőbb dicsérő elismeréssel tüntették ki.²⁷ A tanítás azonban háttérbe szorult a háborús események miatt. 1916 második felében valószínűleg visszatért a harctérre s előbb századparancsnok, majd zászlóaljparancsnok lett. A harctéren tanúsított hősiességét 1917 novemberében századosi ranggal jutalmazták, illetve 1918-ban magyar királyi udvari tanácsos lett. A harctéren sem tagadhatta meg tanár voltát, hiszen „számos hadtörténeti előadást tartott, melyeket a legfelsőbb helyen is a legnagyobb elismerésre méltattak.”²⁸ A háború alatt, 1916-ban apját Ferenc József magyar nemességgel jutalmazta, s a család ekkor kapta a „szepesváraljai” előnevet. A háború végéig szolgált, 1918-ban a laibaichi (Ijubljanai) kórházból tért haza.²⁹

A tanácskormány alatt, politikai nézetei miatt 1919 áprilisában Bernolák Nándor és Illyefalvi Vitéz Géza kartársaival elhurcolták³⁰ és Budapest

²⁵ BERNOLÁK Nándor, *Jelentés a Debreczeni m. kir. Tudományegyetem 1915-1916. évi állapotáról és működéséről*, ÉK., 1915/16, 32.

²⁶ Az Egyetem Tanács jegyzőkönyve szerint: „(A rector) ... 874-1914/15. etsz. a bemutatja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter úrnak f. évi augusztus hó 16-án 83,140. sz. a. kelt leiratát, melyben értesíti az egyetem Tanácsát, hogy Ó és cs. és ap. kir. felsége, Bécsben f.é. július hó 28-án kelt legfelsőbb elhatározásával, előterjesztésére, legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy a debreczeni m. kir. tudományegyetemen fenálló magyar közjogi és politikai tanszék a politika tanszékévé átszerveztessék. Erre az új tanszékére egyidejűleg dr. HAENDEL VILMOS-t, ny.r. tanárrá legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott.” *ET-Jegyzőkönyv*, 1915/1916, I. évi rendes ülés.

²⁷ ÉK., 1915/16, 49.

²⁸ DKK., 1942, 72.

²⁹ ÉK., 1935/36, 458.

³⁰ Az Egyetemi Tanács 1919. április 25-i ülésének jegyzőkönyve 35. sz. alatt erről így emlékezik meg: „(A rector, Kiss Géza) ... jelenti a tanácsnak, hogy hivatalos ügyekben Budapestre történt utazásából haza térvén, arról értesült, hogy a városi direktórium egyetemünk tanárai közül hármat és pedig dr. Bernolák Nándor, dr. Haendel Vilmos és dr. Illyefalvi Vitéz Géza jogkari tanárokat elfogatta és tuszokként a városról elszállította. Vissza érkezése szombaton éjjel történt, Vasárnap azonnal fölkereste a rendőrséget s megkísérelte, hogy nevezettek szabadlábra helyeztessenek. Sajnos az illetékes tényezők részéről olyan udvariatlan fogadtatásban részesült, hogy minden további erőltetése a dolognak saját egyéni szabadságának veszélyeztetését vonhatta maga után, miért is csak magán uton igyekezett nevezettek sorsáról valamely tájékoztatót szerezni.” Kiss Géza beszámolt arról is, hogy utóbb a várost 1919. április 23-án megszálló román csapatok parancsnokát, Dumitrescu tábornokot is kérte, hogy tanártársai szabadon bocsátása érdekében járjon közben. *ET-Jegyzőkönyv*, 1918/1919, 35. sz. A túszedésre a Tiszántúl északi részén színre lépő ellenforradalmi csoportok megjelenése miatt

{240} fogva tartották.³¹ A fogságból – saját későbbi visszaemlékezései szerint – csak volt osztálytársa, Ágoston Péter népbiztos³² közbenjárására szabadult június hó közepén.³³

A tanácskormány alatt elnöke volt a Tiszántúlon tevékenykedő ellenforradalmi csoportnak, az Arany János Társaságnak, bár ennek tevékenységéről és Haendel szerepéről nincs adat.³⁴ Az egyetem történetének ezen nehéz időszakában többször összetűzésbe került a fennálló hatalommal. Konfliktusa volt például Csige Varga Antallal, az egyetem akkori könyvtárnokával és a Tanácsköztársaság alatt alakult tisztviselők és alkalmazottak szakcsoportjának egyik vezetőjével. Haendel valószínűleg – a ma fellelhető iratokból csak következtetünk – nehezményezte, hogy Varga javasolta a közoktatásügyi népbiztosnak több nagyúri könyvtár szocializálását, az egyetemi könyvtárba való beolvasztását, valamint azt, hogy Varga a könyvtári szolgálkat magánügyben dolgoztatta és indokolatlanul gyakran volt távol hivatalától.³⁵ Varga ügyvédje Haendelt a munkástanács előtt is megvádolta, ami nagyban hozzájárulhatott későbbi elhurcolásához.

---

került sor. Vö. BOTOS János, *Mit kell tudni az 1918-1919-es magyarországi forradalmakról*, Budapest, 1978, 131.

³¹ Az Egyetemi Tanács 1919. június 2-i ülésének jegyzőkönyvébe 42. szám alatt a következő bejegyzés került: „Dr. Kun Béla jogkari prodekan h. indítványára az egyetem tanácsa mely sajnálkozásának ad kifejezést afelől, hogy különösen a jogi oktatást különben is megbénító és eltörölni szándékozó kommunista uralom és vörös terror egyetemünk három kiváló professzorát jogi fakultás érdemes tagját tuszokként Budapestre hurcolta.” *ET-Jegyzőkönyv*, 1918/1919, 42. sz.

³² Ágoston Péter (1874-1925) nagyváradi jogakadémiai, majd egyetemi tanár, szociáldemokrata politikus. A Népszava, a Huszadik Század állandó munkatársa volt. A 1918-as forradalom után a nagyváradi Nemzeti Tanács elnöke, Bihar megye kormánybiztos főispánja, majd a Berinkei-kormány belügyi államtitkára lett. A Tanácsköztársaság alatt 1919 március-áprilisában külügyi népbiztos-helyettes, június végéig külügyi június 24-től augusztus 1-ig igazságügyi népbiztos volt. A Peidl-kormányban is külügyminiszterként tevékenykedett. 1919 végén halálraítélték, de kicserélték a szovjet-magyar fogolycseré-akció során és így 1922-ben Moszkvába, 1924-ben Londonba, majd Párizsba került, s ott is halt meg. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 2001. 61-62.

³³ Vö. *ET-Jegyzőkönyv*, 1918/1919, XIII. ülés (1919. június 20.) napirend előtt.

³⁴ *DKK.*, 1942, 72.

³⁵ *ET-Jegyzőkönyv*, 1919/1920, 26., 52. és 117. szám. Varga egyébként 1919 végén becsületsértési pert (sajtópert) indított Haendel ellen. Szentpéteri Kun Béla jogi kari dékán javasolta az Egyetemi Tanácsnak, hogy kezdeményezzen a miniszternél egy olyan állásfoglalást, mely szerint egyetemi tisztviselők, vagy más alkalmazottak egyetemi tanár ellen csak az Egyetemi Tanács felhatalmazása mellett kezdeményezhetnek becsületsértés vagy rágalmozás miatt bünvádi eljárást. A per kimeneteléről nincs tudomásunk.

Fő tárgya a Politika volt, melyhez a harmincas években egy több száz oldalas tankönyv készült, amely többszöri litográfiai sokszorosítású megjelenés után {241}1937-ben nyerte el végleges formáját.³⁶ A 900 oldalas könyv 20 félev előadási anyagát foglalta magában, vagyis Haendel 10 évenként kezdte előlről a könyv anyagát. Egy-egy évfolyam hallgatói az előadások három szemeszterében a könyv hatod részét hallhatták előadáson, de Haendel természetesen a vizsgákon az egész könyv anyagát kérdezte tőlük.³⁷

A Politika mellett más tárgyakat is oktatott. A harmincas és negyvenes években éveken át helyettesített a vakáns közigazgatási, majd a közjogi tanszéken, s ezekben az években – saját politikai szemináriuma mellett – vezette ezen a tanszéki szemináriumokat is. 1940 és 1944 között az I. évfolyamon a „Bevezetés a jog- és államtudományokba,” a II. évfolyamon a „Magyar közjog”, míg a III-IV. évfolyamon a „Politika” című kollégiumot adta elő. Így az akkori hallgatók vele találkoztak a legtöbbit egyetemi pályafutásuk során.³⁸

Tanárként rendkívüli szigoráról és rendkívüli korrektségéről volt nevezetes. Mint ilyen természetesen eltérő megítélést kapott hallgatóitól. Voltak olyan hallgatói, akik enciklopédikus és latinos műveltségére, rendkívül szigorú, de korrekt vizsgáztatására emlékeztek.³⁹ Mások viszont szigorúsága miatt „vaddisznónak” nevezték és túlzásnak tekintették azt, hogy minden második vizsga bukással végződik Haendel professzornál.⁴⁰

Debreceni tanárságának 35. évfordulóján, melyet külön kívánságára egészen szűk körben, a nyilvánosság kizárásával szervezett meg a jogászifjúság és a tanártársak,⁴¹ a szokásos dicséreték között többször is hangsúlyozásra került „*büszke szerénysége*”, munka- és hazaszeretete, a hallgatóság iránti figyelme, ami a „*jogászifjúság defensorává*” avatta. Méltatták nyíltságát, eszméi melletti kiállását. Természetesen ma már más értékelést kapnak azok az elvek, melyeket Haendel munkáiban és a katedráról hirdetett, de következetességét korábban nagyra értékelték azon hallgatói és kollégái is, akik nem mindenben értettek egyet politikai nézeteivel. Elismerik, hogy „*35 esztendei kemény és*

³⁶ HAENDEL Vilmos, *Politika (Alkotmánytan és közigazgatás)*, Debrecen, 1937.

³⁷ CSÉKA Ervin, *Emlékezés régi debreceni jogászprofesszorokra*, Jogtudományi Közlöny 57 (2002/2), 108.

³⁸ *Uo.*,

³⁹ *Uo.*,108-109.

⁴⁰ HORVÁTH Sándor, *Sötétben minden út bosszú*, I, Debrecen, 1998, 90. „Mi magunk között egyébként csak „vaddisznó” jelzővel becéztük, mert közjogból minden második joghallgatót elvágott a vizsgákon, és különben a módora is olyan harcias volt, mint a vadkané.”

⁴¹ Az ünnepségen elhangzott beszédekre lásd *ÉK.*, 1935/36, 454-458.

fáradhatatlan munkásságának generációk köszönhetik politikai iskolázottságukat ”. Kiemelésre került, hogy „... kérelhetetlen igazmondással és sokszor szinte a {242}flagellánizmus önsanyargatásával hirdeti a nemzeti önismeret igéit és a nemzeti önismeret szárnyain” vezeti hallgatóit, „olyan magasságokba, ahonnan egy illúziótlan, de nem ideálisan magyarnak szemlélnie kell nemzet sorsát ”. Haendel „... előadásaiból gyújtó tűz árad és ez a tűz azért olyan magával ragadó, mert... kioltathatlan fajszeretetéből nyeri táplálékát. ...ez a tűz megtanít bennünket arra, hogy egy egyedül álló és ezer veszélytől körüvezett kis nép, mint amilyen a magyar, csak úgy tarthatja fenn magát, ha minden ízét áthatja a józan, kietartó, munkás és önfeláldozó hazaszeretet ”⁴² Tanári működésének harmincöt éves évfordulójáról az Egyetemi Tanács is megemlékezett és szeretettel üdvözölte és tanári működésére a „Mindenható áldását” kérte. Az üdvözlő szavakra válaszolva Haendel rámutatott arra, hogy „lokális anciennitás szerint tulajdonképpen ő a legidősebb professzor Debrecenben ”. Hangsúlyozta, hogy „mint eddig, úgy ezentúl is minden igyekezetével egyetemünk javát óhajtja szolgálni, kéri kártársait, – tartsák őt meg továbbra is kitüntető szeretetükben.”⁴³

Haendel két ízben, az 1923/24. és az 1935/36. tanévben töltötte be a Jogtudományi Kar dékáni tisztségét,⁴⁴ és – mint alább látni fogjuk – az 1942/43. tanévet az egyetem rektori tisztségében töltötte.

Mielőtt röviden foglalkoznánk Haendel rektori évével, feltétlenül utalnunk kell rá, hogy Haendel Vilmos, a tanár személyisége és sorsa elválaszthatatlan a politikai Haendeltől. A két én egybekapcsolódott, egymás nélkül elképzelhetetlen. Politikai nézetei meghatározták tanári és tudósi munkásságát és – mint látni fogjuk – bizonyos értelemben rektori tevékenységét is.

Haendel politikai meggyőződésére a Monarchia fennállása alatt a „negyvennyolcas” elvek nyomták rá bélyegüket, a Kiegyezésben megvalósultnál függetlenebb Magyarországra vágyott. Tisza Istvánról elmondott – már idézett – 1942. április 22-én tartott emlékbeszédében „negyvennyolcasága” alapjairól így beszélt: „Több mint száz évig a Pragmatica Sanctiót nem tudták, hogy kelljen végrehajtani. ...A Pragmatica Sanctio végrehajtását a negyvennyolcasok külön apparátussal, a hatvanbetesek közös apparátussal akarták megcselekedni. ...A negyvennyolcas rendelkezés egy elvi alapon nyugodott. Külön apparátussal szolgálni a Pragmatica Sanctio ügyét. Külön külügy, külön hadsereggel és ennel a külön külügygel,

⁴² PAGONYI Jenő jogászelnök (az Egyetemi Kör jogi szakosztályának elnöke) beszéde. ÉK, 1935/36, 454-455.

⁴³ ET-Jegyzőkönyv, 1935/36, 82. szám

⁴⁴ VARGA, i.m., 318.

*külön hadsereggel éppúgy fogjuk szolgálhatni a nagy közös ügyet az együttes biztonságunk együttes erővel való védelmét, mint hogyha egységes apparátussal egységes közös hadsereggel {243} szolgáljuk.*⁴⁵ Ezen fejtegetésekből is látszik, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt a közös ügyek, a dualizmus ellen foglalt állást, de a perszonalunió alapjára helyezkedett, s nem ragaszkodott a Habsburg uralom felszámolásához.⁴⁶ Az I. világháború előtti két évtizedben – vagyis Haendel fiatalabb korában – a Függetlenségi és 48-as Párt jelentős változásokon ment át: az 1884-ben létrejött liberális ellenzéki párt egyre inkább közeledett a Kiegyezés elfogadásához, s a századfordulón egyre konzervatívabb irányt vett a függetlenségi gondolat eltorzulása és a soknemzetiségű Magyarország fenntartásának eszméje miatt. A párt szakadásokkal és újraegyesülésekkel tarkított történetében Haendel – későbbi nyilatkozatai és magatartása alapján – valahol a párt konzervatív, Apponyi Albert által vezetett szárnyán helyezkedhetett el.⁴⁷

Trianon után azonban egyértelműen jobbra tolódást lehet megfigyelni nála. Az ország szétesésének sokkja, a Tanácsköztársaság alatt átélt megpróbáltatások tovább növelték konzervativizmusát, s a keresztény-fajvédelem irányába vitték el gondolkodását.⁴⁸ 1920 után a háború végéig elnöke volt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga debreceni főcsoportjának, valamint hosszabb-rövidebb ideig elnöke volt a magyar Revíziós Ligának és a debreceni Frontharcos (majd Tűzharcos) főcsoportnak.⁴⁹ Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga elsősorban a húszas években játszott szerepet Debrecen politikai életében. „Ismert debreceni »ébredők« irányításával folytatta irredenta és fajvédő tevékenységét. A Liga fórumul szolgált az országos és helyi jobboldali demonstrációkhoz, valamint az egységes keresztény nemzeti sajtó megteremtésének követeléséhez.”⁵⁰ Az 1928

⁴⁵ ÉK., 1941/42, 92-100. passim.

⁴⁶ A 67-esek és 48-asok ellentétére röviden lásd ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, 2000, 69-72.

⁴⁷ A párt korai történetére vö. *Magyarország története 1848-1890*, szerk. KOVÁCS Endre, Budapest, 1979. 1227-1232.

⁴⁸ Még 1943-ban is így beszélt: „Sokszor állottam az előtt az íróasztal előtt, ahol az aláírás történt. 1920. június 4. Mindig emlékezetes nap lesz, amíg magyar élni fog. ... Trianon ma is fennáll” ... Vö. ÉK., 1942/43, 56.

⁴⁹ DKK., 1942, 72., ÉK., 1935/36, 458.

⁵⁰ *Debrecen története öt kötetben*, 4, *Debrecen története 1919-1944*, szerk., TOKODY Gyula, Debrecen, 1986, 213. Ez teljesen megfelel a Haendel által akkoriban a nemzetietlen sajtóról hirdetett nézeteknek: „A »közvéleményt« az 57 % nyomdatulajdonos – a 42,4 % zsidó hírlapíró – a 26,2 % zsidó író és művész »gyártja«, irányítja Magyarországon.” Vö. HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány*, Debrecen, 1928, 77.

októberi jobboldali diákszavargások idején szolidaritást vállalt a rendőrség által megfélemezett diákság mozgalmával. A jobboldali egyetemi hallgatók {244} bajtársi egyesületeink tagjai a húszas években tanáraik – köztük állítólag Haendel Vilmos – biztatására ismételtelen megakadályozták a zsidó hallgatók részvételét az egyetemi oktatásban. Ezek az eszmék és törekvések eszkalálódtak aztán 1928 októberében, s ezek az egyetem ideiglenes bezárását is magukkal hozták.⁵¹

Haendelt 1922 decemberében megválasztották az azon év októberében zászlót bontó Községi Párt elnökének is. Ez a párt, melynek tevékenysége elsősorban a képviselő- és a törvényhatósági választásokra korlátozódott, azt a célt tűzte ki maga elé, „*hogy a város keresztény társadalmának legjobbjait politikai pártállásra tekintet nélkül erős táborba szervezze.*” Programjával biztosítani kívánta a magyar faj feltétlen érvényesülését, vezetését és uralmát a város kormányzatának minden ágában.⁵² Haendel valószínűleg ezen párt színeiben, az egyesített jobboldal jelöltjeként vett részt a nemzetgyűlési pótválasztáson. A pótválasztáson azonban kis többséggel az egyesült liberális és szociáldemokrata baloldal jelöltjét, Nagy Vincét választották meg képviselővé.⁵³

A debreceni politika-professzor a húszas évek végén a fajvédőkhez közeledett. A fajvédők a húszas évek végén erőtlennek és elégtelennek ítélték az irredentizmus klebelsbergi koncepcióját, amellet hogy nézeteiknek jelentős antiszemita tartalma is volt.⁵⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső (és az ekkor holdudvarukba tartozó Haendel) az *Előőr*-ben az addiginál sokkal agresszívabb külpolitikát követeltek a revízió érdekében. Ebben a szellemben befolyásolták az egyetemi ifjúságot is, melyek jó része a bajtársi testületek révén közel került a fajvédő és irredenta eszmékhez.⁵⁵ Haendel – mai szemmel nézve – meglehetősen kétes (és a szó szoros értelmében véve viszonylag rövid) politikusi pályafutását értékelve meg kell azonban említenünk, hogy az egyetemen voltak Haendelnél szélsőségesebben jobboldali tanárok is.

---

⁵¹ *Debrecen története*, i.m., 213.

⁵² *Uo.*, 211.

⁵³ Mutatják Haendel megítélését a város közvéleményének egy része körében, az ellenfél politikai röpirataiban megfogalmazottak: „*Nem szavazhattok... Haendel Vilmosra, az ébredők, a fajvédők... Héjjas Irán és Gömbös Gyula jelöltjére... nem akarhatjátok, hogy az országgrombolók, az orgyilkosok támogatói beszenyvezzék Debrecen demokrata érületét.*” Idézi *Debrecen története*, i.m., 209.

⁵⁴ KLEBELSBERG Kuno, *Neonacionalizmus*, Budapest, 1928. Vö. BALOGH Sándor, *Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”*, Valóság, (1959/3).

⁵⁵ PÁNDI Ilona, *Országok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában*, Budapest, 1966. 151.

A teljes személyiségkép felvázolásához meg kell még említeni, hogy Haendel a harmincas években tíz éven át volt a debreceni ágostai evangélikus {245} egyházkerület felügyelője, és közel ugyanennyi ideig a tiszántúli ágostai evangélikus egyházmegeyének világi elnöke. Professzorsága mellett vezetője volt több gazdasági vállalkozásnak. A húszas években csaknem egy évtizedig virilisként tagja volt a debreceni törvényhatósági bizottságnak és az üléseken többször részt is vett.⁵⁶

Rendkívül népszerű volt, mint a legkülönbélebb témakörök előadója város és országszerte. A húszas évek elején a Népszerű Főiskolai Tanfolyam rendezőbizottságának is tagja volt, amellet, hogy előadásokat tartott már a tízes években is.⁵⁷ Szívesen beszélt nem szakmai közönségnek is, mint azt például 1938/39-ben tette, mikor a nemzetiségi területeinkről,⁵⁸ hadtörténeti és harcászati kérdésekről, a nőkérdéséről tartott előadásokat különböző szervezetek rendezésében és felkérésére.⁵⁹ Közéleti funkcióiból adódóan is számtalan beszéd és előadás fűződött a nevéhez. Ugyanakkor sok újságcikket írt (például az Előörs,⁶⁰ az Új Szellem című lapokban) a nemzetiségi kérdésről, a jogi oktatás reformjáról és ifjúságpolitikai problémákról, sőt – életrajzírója szerint – a szépirodalom terén is próbálkozott, hisz regénye is jelent meg.⁶¹

Kitüntetései között a signum Laudis (kardokkal), a Károly csapatkereszt és az 50. (1898) és 60. (1908) éves jubileumi emlékérem szerepeltek.

---

⁵⁶ Az üléseken való részvételéről 1921, 1922 és 1928-ból vannak adatok. Vö. Debreceni szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyvei 1921-es évről. VI. évfolyam.; ... 1922-es évről. VII. évfolyam.; ... 1928-as évről. XIII. évfolyam. A virilisek listáján 1921-ben, 1923-ban és 1929-ben szerepel. Vö. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár iratai*, XXI. 505/a 107. A Törvényhatósági bizottság névsora 1861-1938. Az adatokért köszönet Varga Norbertnek.

⁵⁷ *A „Pragmatica Sanctio”-ról: Három előadás*, Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14, V. syllabus, Debreczen, 1914.

⁵⁸ Így 1929. február 18-án a Keresztény Nemzeti Liga ülésén a nemzetiségi kérdésről. Vö. *Hajdúföld*, 1929. február 17.

⁵⁹ *ÉK*, 1938/39. 159.

⁶⁰ A Balcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett heti lap – általam átvizsgált – 1928-1931 közötti évfolyamaiban nem találtam Haendel tollából származó cikket, bár a lap munkatársai sokszor pszeudo-neveket is használtak.

⁶¹ *DKK.*, 1942, 72. A regény címe: *Mese a boldogságról*, Regény, Debrecen, 1913. 167.

Haendel Vilmost a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem 1942. június 15-i rectorválasztó ülése választotta meg az egyetem Rector {246}Magnificusává.⁶²

Rektori működése az egyetemi tanárok körében – állítólag – nem váltott ki teljes megalégedést. A bölcsészeti kar már rektorsága első hónapjaiban elégedetlenségének adott hangot, midőn 1942. november 11-én tartott ülésén megállapította, hogy a tanév folyamán még nem volt egyetemi tanácsülés, és hivatkozva az egyetem szervezeti szabályzatára az egyetemi önkormányzat ezen sérelmének orvoslását kívánta.⁶³ Utánanévezve kitűnik, hogy rektori éve alatt az Egyetemi Tanácsnak kilenc rendes és három rendkívüli ülése volt, ami átlagos számnak tekinthető.⁶⁴

Rektori beszámoló beszédéből, melyet a rektori hivatal átadása alkalmából tartott⁶⁵ az is kiderül, hogy az utókor ellenérzését némileg meghazudtolva mégiscsak volt néhány eredménye a háború rosszra fordulása időszakában nehéz anyagi körülmények között tevékenykedő rektornak és az általa vezetett egyetemi tanácsnak. Haendel kezdeményezésére az Auditorium Maximumban tanuló szobát rendeztek be,⁶⁶ korszerűsítették a Horthy

---

⁶² A kari sorrend szerint az elektorok a jog- és államtudományi kar nyilvános rendes tanárai közül választhatták meg az az évi rektort. A tizenöt elektor (karonként négy-négy, egy hiányzó mellett) közül 13 Haendel Vilmost, egy Szádeczky-Kardoss Tibort és egy Bozóky Ferencet jelölte meg. A – szokásoknak megfelelően kiküldött – bizottmány felkérésére Haendel – hálásan köszönve a rectorválasztó ülés kitüntető bizalmát –, elfogadta megválasztását. Vö. *Rektorválasztási-jegyzőkönyvek*, 28. szám. A vallás- és közoktatási miniszter 1942. június 30-án kelt 89.702/942. sz. leiratával jóváhagyta megválasztását. Elődje, Kállay Kálmán az 1942. szeptember 26-án tartott tanévnyitón e szavakkal köszöntötte utódját: „*Legyen Méltóságod lelke előtt a példa nagynevű édesatyjának, a magyar evangélikus lelkész kar egykori büszkeségének az útmutatása, aki mint lelkészfi főjegyző egy hatalmas egyházkerület anyagi és szellemi ügyeit tudta intézni Istenbe vetett alázatos hittel, mély bölcsességgel, krisztusi szelídséggel és kezesfényű alázatossággal, ékesen és szép renddel. Meg vagyok győződve, hogy az ő nyomdokain haladva – ami a fiúnál csak természetes –, áldott és sikerekben gazdag lesz Méltóságod rectori esztendője. Adja Isten, hogy úgy legyen!*” ÉK., 1941/42, 195.

⁶³ VARGA, *i.m.*, 129.

⁶⁴ ÉK., 1942/43, 317.

⁶⁵ A beszéd szövegét csak az egyetemi évkönyv kéziratából ismerjük, mivel – valószínűleg a háborús idők miatt – a korábbi évek szokásával ellentétben 1943-ban már nem jelent meg az előző rektori év eredményeit összefoglaló évkönyv. Annak ellenére így van ez, hogy a kötet tulajdonképpen meg volt szerkesztve. A háború folyamán már nem is jelent meg több ilyen jellegű egyetemi kiadvány. Vö. *Évkönyv a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1942-43. tanévéről*. Közzéteszi: dr. Haendel Vilmos. Debrecen, 1943. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára: Ms 7/7. (A továbbiakban ÉK., 1942/43.)

⁶⁶ „*Itt mutatok rá arra, hogy 29 év óta fennálló egyetemünkön mindenféle helyiség bőven volt, azonban olyan helyiség, ahol az ifjúság a nap bármely részében feltétlenül csendben tanulhasson, – nem volt. Ezért tartottam fontosnak, hogy az amúgy sem frekvenciált auditorium maximumban tanuló-szobát rendezzek be. Örömmel*

Miklósné leánykollégiumot,⁶⁷ a jog- és államtudományi karon szociális {247} tanfolyamot szerveztek.⁶⁸ Rektori éve jelentős eseményének tekinthető látogatása a berlini egyetemen, ahol személyében Magyarország és a magyar tudományos élet kapott kiemelkedő tiszteletet.

Rektorkénti megszólalásaiban ugyanakkor nyíltan hirdette revízióval kapcsolatos és háború-párti nézeteit. Már rektori székfoglaló beszédében (1942. szeptember 6.) – támaszkodva politika-tudományi elméleteire – kifejtette: „... a nép az alacsonyabb színvonal, a nemzet a magasabb színvonal. A mai politika tudománya azt mondja, hogy ha egy nép az egyetemes emberi eszméről sajátos, önálló felfogást ápol, azt saját külső erejével intézményekben megtestesíteni bírja, röviden államot tud alkotni, akkor nemzet. ... Mivel lehet egy népnek bebizonyítani, hogy nem lesz többé nép, hanem nemzet és állam, jogalany a nemzetek koncertjében? Frappáns a válasz, meg lesznek talán lepődve: a háború, nincs más, a háború. Ha jövőt akarunk, a háborút, mint mellőzhetetlen módját a jobb jövő kimunkálásának is akarnunk kell. ... Azokat a nagy kérdéseket, amelyek körül a mostani háború forog, megoldani békés úton nem lehetett volna. ... Az etika is azt mondja, hogy a lét legmagasabb eszményeiért folytatott harc, az igazságos harc az nem lehet etika ellenes. ... Olyan jogi tribunált, amely a háborút helyettesíthetné, nem ismerhetiünk el. Méltóztassanak mindenképp, a gyermekeket is, ez irányban befolyásolni.”⁶⁹

A háború menetében bekövetkezett kedvezőtlen események hatására a német szövetség melletti kitartásra buzdított és ezzel tulajdonképpen nyíltan szembe helyezkedett a Kállay-kormány „hinta-politikájával.”⁷⁰ Még doktoravató beszédeiben is buzdított a kitartásra, és felhívta a figyelmet – példának okáért – az orosz veszélyre: „Ne gondolják azok, akik nem tartoznak sem a felső tízezerbe, sem a középosztályba, hogy őket egészen bizonyosan meg fogja kímélni az orosz, ha az bejön. Ugyhogy arra kérem önöket, hogyha észreveszik, hogy ilyen destruktív elemek működnek a közelükben, lépjenek fel ellenük, mert nem következhet más: vagy kitartás, vagy tarkón lövés. Tertium non datur !”⁷¹ „... ez a

---

jelenthetem, hogy a VK. Minisztérium illetékes tényezőinél e tekintetben nagy megértésre találtam s aránylag kis költséggel szükségemet valóra válthattam. Az ifjúság reggeltől estig meleg helyiségben, csendben és nyugalomban, felügyelet mellett tanulhat, s nem kell a városba be- és kijárással tölteni amúgy is drága idejét .” – mondta Haendel rektori beszámolójában. Vö. ÉK., 1942/43, 105.

⁶⁷ Uo., 107.

⁶⁸ Uo., 113.

⁶⁹ ÉK., 1942/43, 12-13.

⁷⁰ A Kállay-kormány szövetségeseik felé való tapogatózásáról vö. *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*, szerk., JUHÁSZ Gyula, Budapest, 1978.; Összefoglalóan többek között lásd ROMSICS Ignác, *i.m.*, 259-260.

⁷¹ 1943. május 14-i doktoravató beszéde. Vö. ÉK., 1942/43, 539.

*háború, amely most folyik, élet-halál harc! ... Mindnyájunk élete veszélyben van. Ha el találjuk veszíteni ezt a háborút, ezt nem élhetünk túl. Nemcsak egyszerű fogság, megcsönkítés várna ránk, hanem fizikai és erkölcsi halál.*⁷² Már májusi beszédeiben megjelennek azok az elmarasztaló elemek (Magyarország {248}lagymatag hadviselése a németek oldalán, a zsidótörvények felemás végrehajtása és az ellenséggel való kacérkodás), melyeket rektori jelentését téve az új tanév elején megismételt.

Ez a beszéde, melyet lelépő rektorként tartott – annak is az üdvözlések után megfogalmazott bevezető gondolatai – az utókor értékelése szerint nagy visszatetszést váltott ki tanártársai és a kormányzati tényezők körében.⁷³ Annak ellenére így volt ez, hogy – mint láttuk – már rektori idejének megnyilatkozásaiban található volna kivetnivalót a kulturális kormányzat. Haendel szerencsétlenségére az 1943. október 2-án, a tanévnitó közgyűlésen elhangzott beszéde – fenntartva természetesen, hogy tartalma mai felfogásunk szerint mindenképpen kifogásolható – olyan időben hangzott el, midőn az nyílt támadásnak volt tekinthető a Kállay-kormány külpolitikája ellen. Haendel alig egy héttel az előtt ostorozta vehemensen „*a német szövetségtől való erkölcselen belső elpártolást*”, hogy október 10-én a Kállay kormány elfogadta a nyugati szövetségesek előzetes fegyverszüneti feltételeit. Haendel tehát eleven idegre tapintott rá, és a kormány a lelépő rektorral szemben másképpen léphetett fel, mint mikor még hivatalban volt.

Az Egyetemi Tanács október 28-i rendkívüli – egyetlen napirendi pontot tárgyaló – ülésén a beszéd kapcsán Bodnár János orvosprofesszor, az 1943/44. tanév rektora, a vallás és közoktatásügyi miniszterrel (Szinyei Merse Jenővel)⁷⁴ folytatott személyes megbeszélésére hivatkozva a négy kar képviselőit Haendel prorektor beszédével kapcsolatos állásfoglalásra és határozathozatalra kérte: A felhívásra mind a négy kar úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos e. i. prorektornak ebbeli minőségben kifejtendő további működése iránt nincs bizalommal.*” A rektor a minisztertől és a négy kartól nyert megbízatása alapján két ízben is felszólította – eredménytelenül –, hogy

⁷² 1943. május 29. *Uo.*, 545-546.

⁷³ A beszéd inkriminált bevezető részét a Magyar Távirati Iroda által készített gyorsírói feljegyzése is megörökítette. Ilyen formában került becsatolásra az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvébe is. *ET-Jegyzőkönyv*, 1943/44, 60. szám. Rendkívül ellenségesen foglalja össze a történéseket VARGA, *i.m.*, 129.

⁷⁴ Miniszter 1942.VII.3-tól 1943. II. 22-ig. Vö. BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848-1992*, Budapest, 1992. 93. és 397. Rektori jelentésében Haendel egyébiránt rendkívül meleg hangon emlékezett meg a miniszterről, aki „*számtalanszor tanújelét adta egyetemünk iránti jóindulatának.*” Vö. *ÉK.*, 1942/43, 114.

tisztségéről mondjon le, vagy kérjen szabadságot. A rektor felhívta a figyelmét, hogy ellenkezése esetén „*nehézt az ügy olyan fordulatot is, hogy a felettes hatóság azt fejelemmi útra tereli, ami könnyen azzal járhat, hogy bűnvádi eljárást von maga után.*” Mivel Haendel ennek ellenére sem vált meg tisztétől, az Egyetemi Tanács egyhangúlag úgy nyilatkozott, hogy a karok által kifejezett {249} „*bizalmatlansághoz maga is hozzájárul.*”⁷⁵ Ezen nyomásra Haendel 1943. október 29-én kelt beadványában lemondott prorektori tisztéről, amit a miniszter tudomásul vett, s egyúttal „*megrongált egészségi állapotára*” hivatkozással egy éves betegszabadságot engedélyezett neki.⁷⁶ Az Egyetemi Tanács 1943. december 16-án tartott ülésén ismertetett miniszteri leirat felszólította az egyetemi tanácsot a prorektori tiszt mielőbbi betöltésére, valamint a politikai tanszék helyettesítésének megoldására.⁷⁷ Prorektorrá még november 12-én Bozóky Ferenc nyilvános rendes tanárt választották meg.⁷⁸ Februárban a politikai tanszék helyettesítésére is Bozókyt hagyta jóvá a miniszter.⁷⁹

A betegszabadság kitöltésére azonban nem került sor, mert Magyarország német megszállása után az új Sztójay-kormány intézkedésére Haendel 1944. április 1-én visszakapta tanszékét. Az akkori vallás és közoktatási miniszter (Antal István)⁸⁰ elődje határozatát hatályon kívül helyezte és úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos egyetemi ny. r. tanár szabadságolását folyó évi április hó 1-vel megszüntetnek tekintik.*” Kéri a helyettesítés hatályon kívül helyezését is.⁸¹ Haendel bizonyos körökben élvezett tekintélyére vagy személyes kapcsolataira utal, hogy még két hét sem telt el március 19. óta, és máris intézkedtek jogaiba való visszahelyezéséről.⁸² Persze az egyetem sem

---

⁷⁵ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 60. szám

⁷⁶ Jellegzetesen másképpen emlékezik egy korabeli joghallgató az eseményekre: „*1942-ben Haendel professzort a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) által szervezett bojkott hatására nyugdíjazták. A professzor ugyanis erősen szélsőjobboldali nézeteket vallott és rendületlen németbarátságot hirdetett.*” Vö. HORVÁTH Sándor, *i.m.*, 90. Egyértelmű a dátum eltévesztése és a forrásokban nincs nyoma a hallgatóság bojkottjának sem.

⁷⁷ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 90. szám

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 164. szám

⁸⁰ Miniszter 1944. III. 22-től 1944. VIII. 29-ig. Vö. BÖLÖNY, *i.m.*, 93. és 254.

⁸¹ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 219. szám. Ebből azonban az iratok alapján nem lett semmi, mert 236. szám alatt továbbra is Bozókyt jelölik meg a politika tanszék helyettesítőjének, bár „*a tanszék nem üres.*”

⁸² Az eseményeket a hallgatóság talán másképpen élte meg: A német megszállás első napjai után „*az egyetem is kinyitotta kapuit, de a diákság új rektort kapott szepesváraljai Haendel Vilmos személyében... Nem kell csodálkozni azon, hogy a Sztójay-kormányzat ezt a meggyőződéses németbarát*

{250}nyelte le oly könnyen a békát, és a miniszter májusi, a küszöbön álló nyugdíjazásokról jelentést kérő körlevelére válaszolva jelzik, hogy Haendel július 29-én eléri 70. életévét és ezzel a nyugdíjkorhatárt.⁸³ A miniszter júliusban kijelentette, hogy ragaszkodik a 70 éves korhatárt elért professzorok nyugalmába vonulásához.⁸⁴ A későbbi iratokból nem derül ki, hogy a nyugdíjazásra sor került-e.

Haendel családi életéről szinte semmit sem tudunk. Egyetlen gyermekéről van ismeretünk: ifjabb Szepesváraljai Haendel Vilmos szintén a jogtanári pályát választotta. 1931-től rendkívüli tanárként a kereskedelmi, váltójogi és polgári törvénykezési jogi tanszékot vezette a miskolci jogakadémián, 1937-től rendes tanárként tevékenykedett. Ekkortól a Ferenc József Egyetemen a polgári törvénykezési jog magántanára is volt.⁸⁵ 1940-41-től a Miskolci Jogászetel szerkesztője, 1943-tól főszerkesztője és az Országos Sajtótanács tagja.⁸⁶ A miskolci tanári karon belül Zsedényi Béla jobboldali ellenzéke volt, amit mutat, hogy egy ideig a Magyar Élet politikai napilap főszerkesztőjeként is működött.⁸⁷ Az ifjabb Haendel⁸⁸ 1935-ben kezdeményezte egy nemzeti jogi intézet létrehozását a jogakadémián, de ebből – ellentétben Debrecennel – Miskolcon nem lett semmi.⁸⁹ Egészen végig kitartott a jogakadémián, a szovjet megszállás elől elköltöző intézményt követte a

---

professzort hozta vissza most az örökké lázadó, rebellis debreceni egyetemi ifjúság élére. ” Vö. HORVÁTH Sándor, *i.m.*, 90. Az egyetemi forrásokban semmi sem igazolja azon állítást, hogy Haendel-t újra rektorra nevezte volna ki valaki. Bodnár János rendesen kitöltötte rektori idejét és az Egyetemi Tanács Jegyzőkönyveiből semmiféle „informális” nyomásgyakorlást nem lehet kiolvasni, ami igazolná azt, hogy Haendel – aki természetesen tényleg németbarát volt – bármilyen befolyást gyakorolt volna az Egyetem vezetésére. Mint a fentiekből kitűnik még a Tanszékét sem kapta vissza egyértelműen.

⁸³ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 229. szám

⁸⁴ ET-Jegyzőkönyv, 1943/44, 314. szám

⁸⁵ Életére és műveire vö. *Magyar írók élete és munkái*, *i.m.*, 4-5. Tanszéki elődje Surányi Unger Tivadar volt, aki ekkor szegedi professzori kinevezést kapott. Vö. STIPTA István, *A miskolci jogakadémia működésének második évtizede (1929-1939)*, Borsodi Szemle, (1985/3), 66.

⁸⁶ STIPTA István, *A miskolci jogakadémia működésének harmadik évtizede (1929-1939)*, Borsodi Szemle, (1987/2), 50. Más adatok szerint már 1939-től. Vö. BRUCKNER Győző, *A miskolci jogakadémia múltja és kulturmunkássága 1919-1949*, Miskolc, 1996, 158.

⁸⁷ BRUCKNER, *i.m.*, 175.

⁸⁸ Hogy a névhasználat mennyire megtévesztő volt a kortársak számára is, igazolja a volt miskolci jogakadémiai és debreceni egyetemi joghallgató visszaemlékezésében apa és fiú személyének teljes egybemosása: „Haendel [az idősebb] szepességi német családból származott, korábban a Miskolci Jogakadémián tanított közjogot... Korábban Miskolcon a »Magyar Élet« című betilapocská főszerkesztője is volt a jogakadémiai tanári állás mellett. Ennek a szennylapnak az irányzata az Imrédy féle csodaszarvas mozgalom volt, vagyis szélsőjobboldali.” Vö. HORVÁTH Sándor, *i.m.*, 90.

⁸⁹ STIPTA, (1929-1939), *i.m.*, 61.

Dunántúlra, de 1944. októberében katonai behívót kapott. A háború végével Nyugatra távozott és 1982-ben még élt Innsbruckban.⁹⁰ E tény alapján {251} feltételezhető, hogy talán idősebb Haendel Vilmos is elhagyta az országot.⁹¹ Más vélemények szerint idősebb Haendel Kaposvárra került és ott is halt meg.⁹²

II. MUNKÁSSÁGA

A debreceni egyetem történetének feldolgozója szerint Haendel nem tartozott az irodalmilag termékeny tanárok közé, tudományos elmélyülésre nem mutatott hajlamot. Egyes műveiben a közjogi terminológia szabatoságának hiánya, valamint a történelmi hivatkozások hiányossága jelentkezik, ami nagyfokú felületességre vall. Ez nem egyeztethető össze a magyar felsőoktatásban elfoglalt helyzete és szaktárgya jellegével.⁹³

Haendel műveinek olvasása közben fenti kritikai észrevételek jórészt nem igazolhatók, hiszen Haendel rendkívül pontosan alkalmazza a közjogi terminológiát és ahol kell munkája jellegének megfelelő pontossággal használja a történelmi adatokat. Munkáiban valóban megfigyelhető néhány esetben, hogy a fogalomalkotás során költői, hangzatos megfogalmazásai az pontosság és közérthetőség rovására mennek, de a jogi fogalmaknál ez egyszer sem fordul elő.

A fiatal Haendel első nagyobb lélegzetű (326 oldalas) munkája⁹⁴ nem tekinthető ma már másnak, mint mestere, Concha Győző nagyhatású *Politika* című munkája egyik fejezete részletes kibontásának. Concha 1895-ben megjelent „*Politika: Alkotmánytan*” című munkájának végén a 131. §-ban írt a parlamenti kormányzatról. Az ott megfogalmazott tézisek széles irodalmi alapokra helyezett, nagy alaposággal megírt – bár néha túlságosan is „szájbarágós” stílusban előadott és ezért gyakran ismétlésekbe, visszaultrasokba keveredő – kifejtéseként értékelhetjük Haendel fiatalkori főművét.

---

⁹⁰ Pólay Elemér professzor előadásának ezen állítását közli STIPTA István, *Fejezetek az eperjesi, majd miskolci jogakadémia történetéből*, A mi egyetemünk, 1982. szeptember 27.

⁹¹ Novák István, egykori miskolci jogakadémiai tanár szóbeli közlése, melyért ezúton is köszönetet mondok.

⁹² Egyes evangélikus egyházközszégi hívek ez irányú közlésének továbbításáért és Haendel egyház-vezetői tevékenységének adataiért köszönetemet fejezem ki Fényi Gizellának.

⁹³ VARGA, *i.m.*, 128.

⁹⁴ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.*

Már a vizsgálandó jelenség meghatározása is erősen Concha hatását mutatja: „Parlamentarismus alatt általában oly – kiválólalag erkölcsi tényezőkön nyugvó kormányrendszert értünk, melynél fogva az állam politikai vezetése a nemzeti akarat {252} kifejezésre juttatására legközelebbiül hivatott képviselői szervezettel állandó összhangban, azon irányban és szellemben eszközölködik a fejedelem (király - elnök) nevében – a formailag tőle nyert megbízás alapján – a kormány által – a mely irányt és szellemet koronként és általán a szerv a közjölétre nézve üdvösnek ítél .”⁹⁵ A kor fogalomhasználatából egyértelműen kiviláglik, hogy a parlamentarizmus megjelölést Haendel és kortársai a mai köznyelvi szóhasználatnál szűkebben értelmezték. Egyértelműen szembe állították a prezidenciális rendszerekkel és a „demokratikus formációkkal.”⁹⁶

Haendel a parlamenti kormányzat jelenségét akarja megvizsgálni empirikus, összehasonlító jelleggel, teret engedve az egyes egyedi jelenségek feltárásának és magyarázatának. Először ezen kormányzati rendszer kialakulási feltételeinek vizsgálatát (*Történeti rész*), majd a létező parlamentáris rendszerekben együttható állami szervek szerepének részletes elemzését (*Elemző rész*) tűzi ki célul maga elé. A befejező, kora aktuális kérdéseire választ adó gondolatokban (*Kritikai rész*) arra az alapkérdésre keres választ, hogy „vajjon az igazi, őszintén alkalmazott parlamentarismus megfelel-e az ember eszméjének, vajjon kedvező-e az általános szellemi és anyagi előrehaladásra s vajjon remélhető-e, hogy annak keretében még beláthatatlan időközön betöltheti az állam – ugy mint az egyén – rendeltetését?”⁹⁷ Az utóbbi kérdést – Haendel magállapítás szerint – az teszi indokolttá, „hogy az utolsó emberöltő folyamán a parlamenti kormányrendszerbe vetett hit erősen megrendült.”⁹⁸ Indokolt-e a bizalom megrendülése a legfejlettebb kormányzati rendszerrel szemben, igaz lehet-e, „hogy erős valószínűség van amaz állításban, hogy a parlamentarismus a jelenlegi átmeneti alak – a demokratikus formációké ellenben a jövő?”⁹⁹ Ezen kérdés megválaszolásához a parlamenti kormányzás jelenségét minden oldalról alaposan meg kell vizsgálni. {253}

⁹⁵ Uo., 14. Concha sokkal világosabban határozza meg a fogalmat: „A nemzeti élet legfejlettebb szervezete az, midőn a kormányzása parlamenti. A parlamenti kormányzat az állami főszerveknek az a viszonya, melynél fogva a fejedelem a parlament nélkül nemcsak törvényt nem alkothat, de a végrehajtó hatalom kezelőit sem választhatja a parlament akaratára való tekintet nélkül s összes fejedelmi funkcióiban tényleg, bár nem jogilag, a parlamentnek és a vele egy nézetű végrehajtó hatalomnak közreműködésétől függ .” Vö. CONCHA Győző, *Politika, I: Alkotmánytan*, Budapest, 1895, 571-572.

⁹⁶ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.*, 13.

⁹⁷ Uo., 4.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo., 13. (Kiemelés Haendeltől)

Haendel – aki munkájával a közjogtól emancipálódni kívánó politikatudományt¹⁰⁰ is előlendíteni kívánja – rendkívül széles irodalmi bázison, munkáját német, francia, angol és olasz idézetekkel dúsítva és meglehetősen sajátos magyar nyelvezettel kívánja „*elmejuttatása*” célját elérni. A történeti részben először az angol parlament fejlődésének történetével ismerkedhet meg vázlatosan az olvasó. Elsősorban a XIX. század eseményei, a hatalmi súlypontnak az alsóházba kerülése az, melyet a *parlamentarismus* kialakulása szempontjából kiemel.¹⁰¹ Ugyanakkor részletesen tárgyalja az angol „*kormány/cabinet*” kialakulásának¹⁰² történetét, valamint a *premier-miniszterelnök* szerepének¹⁰³ fejlődését is. A munka második, *Elemző* részében Haendel azt vizsgálja igen nagy részletességgel, hogy a parlamentarizmus „*csodálatosan egyszerű s a mellett mégis complex*” rendszerében, hogyan egyenlítődnek ki azok az ellentétek, melyek a végrehajtó hatalom és a képviselői elven felépülő törvényhozó hatalom között szükségszerűen fennállnak. A parlamentarizmus kialakulásának szükségszerűségét két alapeszme meggyökerezésében látja: „*először a király személyének szentsége és sérthetlensége, másodsor a törvényhozó s végrehajtó hatalom főszervei közötti állandó összhang nélkülségetlenségének fölismerése volt az a két sarkétel, melyből a mai parlamentarismus épülete származott*.”¹⁰⁴ „*A király állása a parlamentarismusban*” című fejezetben Haendel az uralkodó szerepével kapcsolatosan a parlamentáris kormányzatban úgy vélekedik, hogy a nemzeti összetartozás, egység és öntudat megjelenítőjeként rendkívül fontos feladata van, de az állami döntésekben a végső szó kimondására már nem tarthat igényt. „*A legfőbb erény... melyre parlamentáris állam fejének föltétlen szüksége van: az önmegtartóztatás*.”¹⁰⁵ Ugyanakkor az uralkodó erkölcsi befolyására feltétlenül szükség van, kiegyenlítő szerepét nem lehet tagadni: ha megfelelően (józan politikai belátással) él a miniszterek kinevezésének és elbocsátásának jogával, fontos szerepe lehet az állam érdekeinek érvényesítésében, a krízishelyzetek megoldásában. Haendel – a tanítvány – mintegy harminc oldalon keresztül bontja ki azon gyakorlati tapasztalatokat

¹⁰⁰ „*A politika világa felőleli mindazon elemek tömegét, melyek a már fixirozott, vagy bizonyos fokig stabilisált rendszer körül fluctuálva, egyfelől szintén jogi szabályokká átalakulni törekszének, másfelől tekintet nélkül az előbbi núsra, az állami élet vérkeringését képviselik.*” Vö. HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.*, 12

¹⁰¹ *Uo.*, 16-30.

¹⁰² *Uo.*, 30-38.

¹⁰³ *Uo.*, 43-46.

¹⁰⁴ *Uo.*, 129.

¹⁰⁵ *Uo.*, 56.

{254}és elméleti megfontolásokat, melyeket Concha Győző így foglalt össze: „Abol azonban az örökös fejedelem elismeri, hogy az állam kormányzatát nem egyéni nézetei, hanem a közvéleménynek a képviselőlet szűrőjén keresztülment szelleme szerint kell vezetnie, ott az állam elérte a legnagyobb tökélyt, melyre eljuthat, mert örökös fejedelmében megvan állandósága, szervi tagoltsága ellenére egységes iránya, parlamentje úján a polgároknak a szuverenitásban leggyorsabb érvényesülése, végül pedig a fejedelem döntő jogaiban a lebetűség, hogy a közvélemény időleges tévedéseinek, elbamarkodásának határ vettesék, a parlament és a polgárok megfontolásra kényszerítessenek.”¹⁰⁶

Haendel részletesen elemzi a király törvényszentesítési-, törvénykezdeményezési-, parlament-felosztatási jogosítványait, az ezekkel kapcsolatban felmerülő politikai kérdéseket. Általánosan jellemző előadására, hogy nem a tételes (akár szokás-) jog különböző államokban érvényesülő szabályaiból indul ki elsősorban, hanem egy közelebből meg nem határozott erkölcsi érték felől közelítve értékel és ábrázol. Nézetei szerint a királynak háttérben kell maradnia és csak szükség esetén, mintegy a közvélemény egyik megtestesítőjeként szabad beavatkozni a politikai küzdelmekbe (a kormány közreműködése mellett), hiszen „*azon emelkedett színvonalról, melyen tartózkodik, a parlamentarismus vízeinek zavarodását legelőbb észlelheti*.”¹⁰⁷ Az uralkodó „... *mint az államéletben küzdő versengő pártok felett álló, meg nem ingatható fix pont, e barzok mérséklésére a legüdvösebb befolyást gyakorolhatja*.”¹⁰⁸ A király feladata ugyanakkor a kisebbség védelme a többség zsarnoksága ellen. Ebben a tekintetben a monarchia mindenképpen előnyben van a köztársasággal vagy a prezidenciális államformákkal szemben.¹⁰⁹ Haendel ebben a tekintetben is Concha nézeteit veszi át, aki összefoglaló munkájában így írt: „... *a monarchikus formának az által, hogy az államnak tárgyilagosa különválását a társadalomtól lehetségessé teszi s az alkotmányban a külön államfő alakulását elvi következtetés nélkül megengedi, a köztársaság fölött általában elsőbbsége van* ...”¹¹⁰ A továbbiakban a felsőház, az „első kamarák” parlamentarizmusban betöltött szerepét elemzi a szerző.¹¹¹ Ezt a szerepet abban látja, hogy a felsőház mintegy közvetít a nép és az uralkodó között, de ugyanakkor korlátjával is szolgál az alsóház hatalmi törekvéseinek akár monarchiáról, akár köztársaságról legyen szó. A történelmi alkotmánnyal bíró államok (Anglia,

¹⁰⁶ CONCHA Győző, *Politika, i.m.*, 573.

¹⁰⁷ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.* , 77.

¹⁰⁸ *Uo.*, 80.

¹⁰⁹ *Uo.*, 82.

¹¹⁰ CONCHA Győző, *Politika, i.m.*, 380.

¹¹¹ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.* , 85-114.

{255} Magyarország) ezen kamaráinak előnye, hogy tagjait nem választják s ezért tagjai „a legteljesebb önállósággal, ... szenvedély és elfogultság nélkül ” tevékenykedhetnek a köz érdekében.¹¹² Ugyanakkor megfigyelhető a felsőház bizonyos elszigetelődése is az „államszemély” testében, s ezért az első kamarák kénytelenek az alsóház vezetését elfogadni. Haendel hosszasan fejtegeti az angol főrendi ház kialakulását, a *peerek* időben változó politikai súlyát és befolyását és a „*peerschub*” (a főrendiház tagjainak mesterséges kiegészítése) fegyverének alkalmazhatóságát.¹¹³ Haendel többféle típusú felsőház között különböztetve¹¹⁴ és történeti példákat felsorolva, valamennyi történeti típus esetében azt állapítja meg, hogy a felsőház nem buktathat kormányt, de egyébként homályban hagyja, hogy miben is látja a felsőházak történeti és politikai szerepét, azon túl, hogy bizonyos nemzeti lelkiismeret letéteményesének tekinti azokat, és az alsóház féken tartását kell ellátniuk.

Jóval részletesebben foglalkozik a szerző a szerinte két leghangsúlyosabb állami szerv, az alsóház és a „*cabinet*” szerepével.¹¹⁵ A modern parlamentáris kormány lényege „*az alsóház véglegesen döntő hatalmában és azon kapcsolatban van, mely közte és a végrehajtó hatalom közvetlen kezelője, a cabinet között fennáll* .” Az alsóház nem élhet vissza túlsúlyával, hanem erkölcsi fölénye és szellemi ereje által kell uralkodjék.¹¹⁶ A parlamentarizmus haendeli formája nem zárja ki a képviseleti rendszer kiszélesítését, a választójog kiterjesztését, mert ezek „*érett népekénél*” az állami életnek rendkívüli hasznára lehetnek. Az alsóház az államélet „*centralis motora*” és meghatározó jelentőségű az egyes nemzetek politikai életében. Feladata nem a közigazgatás vezetése, hanem a vezetés ellenőrzése.

A szerző beszél a politikai pártok szerepéről és kiemeli annak a ténynek a jelentőségét, hogy a miniszterelnök egyúttal pártvezér is.¹¹⁷ Concha nyomán ő is hangsúlyozza, hogy az a jó, ha a parlamentben két nagy párt van, melyeket „*az állami élet alapelveire nézve megegyező s inkább a kivétel módoszataira, a*

---

¹¹² Uo., 88-91.

¹¹³ Uo., 94-96.

¹¹⁴ „... 3 főcsoportot különböztethetünk meg : α) A tulnyomólag születési aristokráciából és kinevezettekéből álló, β) a választásból kikerült, de fel nem osztható, γ) az ugyanígy származott és felosztható felsőházakat, senatusokat .” Vö. uo., 112.

¹¹⁵ Uo., 115-166. illetve 167-257.

¹¹⁶ Uo., 119-122.

¹¹⁷ „... a parlamentarizmus rendszerének nagy titka, kulcsa, éppen a végrehajtó hatalom actív fejének, a miniszterelnöknek pártvezéri minőségében rejlik .” Uo., 135.

baladás mérvére nézve különböző” nézeteik különböztetnek meg egymástól.¹¹⁸ A {256} két főirányzat közül „*a mobilis irány a liberalismus, a stabilis conservativismusnak mondatik*.”¹¹⁹ A pártfegyelem kérdésének és az ellenzék szerepének részletes elemzése után kijelenti: „*Legelső sorban mindkét [párt-] tábornak azonos főkötelessége az eredményes parlamenti munka*.”¹²⁰

Haendel közjogi vénája jól megmutatkozik, amikor az alsóház azon eszközeit veszi górcső alá, melyekkel a kormány parlamenti felelősségét lehet kikényszeríteni.¹²¹

A „*cabinet*” állásáról szóló terjedelmes részben Haendel abból indul ki, hogy a kormány az a médium, melynek közvetítésével az alsóház akaratát foganatosítani tudja. A miniszterelnök adja az irányt, míg a lényeges tartalmat adó tényező az alsóház kell legyen. A kormány és alsóház viszonya rendkívül komplex és bonyolult. Mielőtt ezen viszony kifejtésére sort kerítene Haendel vitába bocsátkozva Szentpéteri Kun Bélával, hosszú oldalakat szentel annak a kérdésnek milyen szerepe volt a magyar felelős kormány létrejöttében a nádori méltóságnak.¹²²

A kormányt az uralkodó nevezi ki a parlamentáris rendszerben, figyelembe véve az alsóházban kialakult politikai viszonyokat. Haendel különböztet a kezdetlegesnek tekintett „*hivatalnok-minisztérium*” és a az ún. „*parlamenti minisztérium*” között. Előbbi esetében a kormány hivatásos államtisztviselőkből áll, míg utóbbi – általa egyedül elfogadható esetben – a kormány vezető politikusokból, a házak aktív tagjai sorából kerül ki.¹²³ Nagy nehézségeket lát a szerző a koalíciós kormányok létrehozásában, mivel az „*igazi parlamentarismus kívánalmainak teljesen csak az egy pártból alakított minisztériumok felelnek meg*.”¹²⁴ s e pártkormányok sorsa a pártviszonyok alakulásától függ.

Haendel kiemeli a kormány céljait kifejező kormányprogram fontosságát, majd részletesen foglalkozik a miniszterelnöki funkcióval. Az ő személyében összpontosul a korona és a parlament teljes bizalma és ezért ő felel a kormány minden egyes tagjának cselekedeteiért. A „*premier*” lemondása

¹¹⁸ CONCHA Győző, *Politika, i.m.*, 574.

¹¹⁹ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.*, 141.

¹²⁰ *Uo.*, 152.

¹²¹ „*α) az interpellatio, β) vizsgálóbizottságok delegálása, γ) egyenes kifejezése a bizalom vagy bizalmatlanságnak, végül δ) a nád alá helyezés, mint tisztán jogi, utólag ható eszköz*.” *Vö. uo.*, 158. és a továbbiakban 158-166.

¹²² Vö. SZENTPÉTERI KUN Béla, *Nádori méltóság és felelős kormány*, Huszadik Század, 1902/10.

¹²³ HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus, i.m.*, 180.

¹²⁴ *Uo.*, 189.

természetesen az egész kormány távozását jelenti. A miniszterelnök a {257} minisztertanácsban nem szavazható le, de ez nem jelenti azt, hogy minden egyes véleményeltérésnél rákényszerítheti álláspontját társaira.¹²⁵

A kormány – egyébként – a parlamenttel versengő tényezőnek tűnik fel és valóban, a parlamentarizmus legtokéletebb formájában fölényben is van a törvényhozó testülettel szemben („*cabinetkormány*”).¹²⁶ Ugyanakkor nem elhanyagolhatóan érdekes az uralkodó és a kormány viszonya, amely elsősorban a miniszteri felelősség és az ellenjegyzés közjogi intézményében testesül meg. Haendel szembeszállva több tudós ellenvéleményével e kérdéskörben a parlamentarizmus egyik alapelveként hangsúlyozza, hogy „*a minisztérium az államfő összes, tehát bármily alakban megjelenő állambatalmi ténykedéseit egyaránt felelős*.”¹²⁷ Saját 48-as érületének engedve – bár a kritikát lenyelve – a szerző részletesen foglalkozik az uralkodó kül- és hadügyek körüli jogaival, s itt is a miniszteri felelősséget és a parlamenti ellenőrzés fontosságát hangsúlyozza. Mivel a szuverén személyesen felelőtlen, így azt a *cabinet* felelősségének kell korrigálnia.¹²⁸ A véderő-vita sodrában Haendel részletesen foglalkozik a hadsereg uralkodó általi vezénylésének kérdésével és a *parlamentarismus* szellemével azt tartja összegeyztethetőnek, ha a király nem vesz részt a hadsereg irányításában háború idején.

A miniszteri felelősség tekintetében a szerző jogi, politikai, fegyelmi és erkölcsi felelősség között különböztet és munkája legkiforrottabb részeként részletesen elemzi is ezen jelenségeket,¹²⁹ majd az országgyűlés „*kormánybuktatási*” hatalmával foglalkozik, újra elősorolva a kormányra való ráhatás eszközeit.

Munkája zárófejezetében – mint jeleztük – Haendel a parlamentarizmussal (*cabinetkormány*) szemben megfogalmazott kritikákat veszi sorra, tanúságot téve rendkívüli olvasottságáról és a szakirodalom szinte teljes ismeretéről. Elismeri, hogy vannak fogyatékoságai a parlamenti rendszernek, de ezek ellenére megvédi az általa elemzett berendezkedési formát, mivel „*az absolut jót értünk nem lehet s így meg kell elégednünk a relative legjobbal*.”¹³⁰ A pártok uralmában, a párt érdekeinek az általános értékek elé helyezésében, a gyakori kormányváltásokban és -váltásokban, olyan

---

¹²⁵ *Uo.*, 194-208.

¹²⁶ *Uo.*, 209.

¹²⁷ *Uo.*, 217.

¹²⁸ *Uo.*, 221-225.

¹²⁹ *Uo.*, 236-247.

¹³⁰ *Uo.*, 276.

szükséges rosszat lát, melyet a parlamentáris rendszer előnyei (mérséklet, {258} erkölcsiség) mindenképpen kompenzálnak: „*az igazi parlamentarismus mellett fogynak az állami élet veszélyei*.”¹³¹ „*Annak a bódító útnak a legegyszerűbb magyarázata pedig, melyet a parlamentáris rendszer az egész földtekén tett, semmi egyébben nem rejlik, mint abban – hogy azt a nagy problémát, összeegyeztetni a hatalmat, rendet, az egyéni és politikai szabadsággal – a legbelsőbben oldotta meg*.”¹³²

Haendel csaknem mindenben egybecseng Concha végkövetkeztetéseivel. Mestere szerint „*az erkölcsi és jogi elem vegyülete mellett lehet a parlamentáris kormányzat a szabadság legmagasabb fokú megnyilatkozása ...*”¹³³ Haendel kora szintjén elérte célját, mestere tanainak részletes kifejtését. Korunk tudományos mércéjével mérve emocionális és sokszor parttalannak tűnő „*elmejuttatása*” nem kapott különösebb visszhangot a kor tudományos közvéleménye előtt, de messze elegendő volt a fiatal debreceni tanszékvezető habilitációjához és magántanári kinevezéséhez.

Érdekes színfoltot jelent Haendel tudományos munkásságában a Concha Győző negyvenéves tanári működése alkalmából kiadott emlékkönyvbe készített, a nemzetközi jog területére besorolható, „*Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete*” című tanulmánya. Mint említettük, habilitációja révén szoros kapcsolatba került kora talán legnevesebb magyar közjogászával, s ennek köszönhető volt meghívása az emlékkönyv tekintélyes szerzői közé.¹³⁴

Emile Arnaud az 1910-es stockholmi békekonzferencián mutatta be 10 címre és 145 szakaszra¹³⁵ osztott tervezetét „*Code international public (Code de la paix)*” címmel, amely hamarosan ismertté vált a szigorúan vett szakkörökön kívül is. Arnaud francia közjegyző volt, és az 1867-ben alapított *Ligue de la*

---

¹³¹ *Uo.*, 286.

¹³² *Uo.*, 326

¹³³ CONCHA Győző, *Politika, i.m.*, 575. És lentebb: „*A parlamentáris kormányzat a legökölteesebb, de egyszerűs mind a legkényesebb, mert jogi és erkölcsi erőknek bonyolult összetételén nyugvó alkotmányi forma; utóbbi okoknál fogva sehol írott jog nem rendezte.*” *Uo.*, 578.

¹³⁴ Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére. Budapest, 1912. 95-133. A szerzőtársak legjelesebbjei Angyal Pál, Bernolák Nándor, Ereky István, Harrer Ferenc, Illés József, Kérészy Zoltán, Polner Ödön és Tomcsányi Móric voltak.

¹³⁵ Haendel áttekintése szerint a tervezetnek a következő szerkezetet adták: I. cím. Bevezető rész. Alapelvek; II. cím. A külügyi személyzet jogállása; III. cím. Az államterület; IV. cím. A szabad tengerre vonatkozó szabályok; V. cím. A külföldiek jogai és kötelezettségei; VI. cím. Külföldön tartózkodó polgárok védelme; VII. cím. A büntető fenségjog megállapítása; VIII. Általános emberiségi érdekek kötelező ápolása; IX. A nemzetközi kötelmi jog bizonyos alapelvei; X. cím. A konfliktusok megoldása. HAENDEL Vilmos, *Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete* = Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére, Budapest, 1912, 95-133, különösen 111-112.

paix et de la liberté elnöke, akinek személyéhez a pacifizmus szó megalkotását {259} is kötik.¹³⁶ Tervezetét tulajdonképpen már 1900-ban bemutatta az *Union interparlementaire de la paix* augusztusi, párizsi ülésén, amely azonban nem bocsátotta tárgyalásra.¹³⁷

A mai nemzetközi jogi irodalomban teljesen ignorált tervezetet értékelve Haendel tanulmányát azzal a felismeréssel kezdi, hogy a XIX. század végétől a nemzetek közötti viszályok háborús elintézési módjai már nem tekinthetők lokális kérdésnek, mivel a nemzetek közötti „*kölcsönösség, viszonyosság... szerves áthatottság*” minden fegyveres konfliktust átfogó háborúvá szélesíthet. A háború megelőzésének szándékát (1) a felmerülhető jelentős gazdasági hátrányoktól való félelem – melyek már a fegyverkezéssel is jelentkezhetnek –, (2) bizonyos élettani érvek, vagyis a lakosság fajfenntartási képességei csökkenésének megakadályozása, és (3) az erkölctan követelményei is alátámasztják.¹³⁸ Ez utóbbi érv harcosának tekinti Arnaud-t is, aki műve első szakaszában megfogalmazza ezzel kapcsolatos vezéreszméjét: „*A népek közötti érintkezés ugyanoly jogi és erkölcsi elveknek uralma alatt áll, mint az egyének közötti.*” Ebből következnek a 2-5. § szakaszba foglalt alapelvek: „*Senki sem lehetván saját bírója, egy nemzet sem üzenhet a másinak háborút; Az államok közti minden összeütközés jogi úton oldandó meg; Minden nemzet önállása (autonomie) sérthetetlen; Nincsen hódításra való jog.*”

A jogeszme mindent átfogó érvényét és a népek szolidaritását hirdető alapelveket Haendel szöges ellentétben látja a korabeli nemzetközi jog elveivel, utóbbi ugyanis a tényleges erőben találja meg forrását,¹³⁹ s a hódítás általánosan elismert területszerzési jogcím.

Ezen eltérés nyomába eredve Haendel az állami cselekedetek erkölcsösségének kritériumait vizsgálja meg és végeredményben „*általánosságban*” elfogadhatónak tartja Arnaud azon premisszáját, hogy a magán- és közéletben ugyanazon erkölcsi elveknek kell uralkodniuk.¹⁴⁰ Ugyanakkor nem tudja elfogadni azt, hogy a jogszabályokra is állhatna ez az

¹³⁶ Vö. <http://www.loriotonline.ch/ismus.html>.

¹³⁷ *Revue Générale de Droit International*. VV. 1900. 530. o.

¹³⁸ HAENDEL Vilmos, *Arnaud...*, i.m., 96-97. o.

¹³⁹ Vö. Bibó István 20 évvel későbbi megfogalmazását: „*A korlátlan ius belli elve következtében a nemzetközi jogban a háború vagy szankció, azaz a jogsértés következménye vagy egyszerű megengedett cselekmény, mely meghatározott formához van kötve. ... A jelenlegi tényleges helyzet szerint azonban a háború akkor a leghatékonyabb, mikor legkevésbé jogérvényesítés, mikor leginkább jogon kívüli okokon alapuló erők alkalmazást képvisel.*” BIBÓ István, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* = B. I., Válogatott tanulmányok, Negyedik kötet 1935-1979, Budapest, 1990, 25-26.

¹⁴⁰ HAENDEL Vilmos, *Arnaud...*, i.m., 99-100.

elvárás. Mert bár a jog vált az emberi élet legfontosabb rendező elvévé, olyan {260} jogszabályok még nem születtek, amely valamennyi államot köteleznének. „... *Ma még csak az lehet jog – mibe a népközösség illető tagja határozottan, habár esetleg hallgatólag is hozzájárult* .”¹⁴¹ A népek többségének akaratát még nem lehet rákényszeríteni a nemzetekre és a szavazattöbbség elvét a korabeli békebarátok tervezetei sem tartják megvalósíthatónak a nemzetközi szabályok létrehozására. Ezzel szemben csak a szabályok nemzetek általi külön-külön elfogadásáról, egyetemes szerződések létrehozásáról lehet szó. Így azonban – a szabatos jogszabályok teljessége nélkül – a nemzetközi viszályok elintézése csak töredékes lehet, mivel az esetleges bírói működésnek nincsenek szilárd alapjai. Épp ezért üdvözlendők az egységes nemzetközi jogalkotási kísérletek (Bluntschli, Dudley-Field, Levi, Fiore, Despaget és Arnaud), de „*emberi gyarlóságunk e fáradozásoknak korai határt szab* .”¹⁴²

Haendel szkepszisét néhány példával is alátámasztja: Conchát követve nehezen elképzelhetőnek tartja, hogy a nemzetek (értsd: államok) keletkezése és megszűnte felett jogi ítékezés lehetséges lenne. Arnaud tervezete szerint (15. és 16. §) a civilizált népek által lakott területeken alapított gyarmatoknak joga van az önrendelkezésre hivatkozva független államot létrehozni, míg a nem civilizált népek földjén alapított gyarmatokon nemzetközi konferenciák hozhatnak létre új államokat. Haendel azzal bírálja az ilyen „természetjogi alapon” való nemzetté válást, hogy le kellene fektetni az állammá alakulás pontos és részletes feltételeit. Ezt pedig a „*jogi szabályokban megkövetelt tárgyilagossággal meghatározni nem lehet* .”¹⁴³ Arnaud és társai – Haendel véleménye szerint – itt túlbecsülik a jog szerepét az emberi életben és olyat várnak el a jortól, amit az nyújtani nem képes.

Azt a törekvést azonban elfogadja, hogy a nemzetek egymás közötti egyéb viszonyaiban „*fejlettebb jogéleletet hozzanak létre* .” A már megalakult államok közötti életviszonyok tartalmát szabatos jogszabályokba kell (és lehet) foglalni a dolog természete által engedett határig.¹⁴⁴ Mivel a jogi viták sokkal alkalmasabbak a bírói úton való békés elintézésre, mint a politikaiak, ezért a békemozgalom természetes célja az, hogy a nemzetek közötti ellentétek jogvitákká minősíthetők legyenek. És itt lehet jelentősége a nemzetek közötti viszonyok jogi alakba foglalásának. Ezen szabályoknak mind

---

¹⁴¹ *Uo.*, 101.

¹⁴² *Uo.*, 102.

¹⁴³ *Uo.*, 104-105.

¹⁴⁴ *Uo.*, 106.

világosabbaknak, és mind teljesebbeknek kell lenniük. A teljesség {261} megköveteli, hogy a nemzetközi jogalkotás terén jelentkező jelentős hézagokat („a területre, annak határaitra, az érintkezés módjára, az állampolgárság szerzése, elvesztésére, a kiadatásra stb. nézve”) egységesen szabályozzák. A részleges (partikuláris, szerződéseken alapuló) és szokásjogi (egyetemes) szabályokat¹⁴⁵ egy egyetemes és írott joggal kell felváltani „a jogállapot tökéletesítése érdekében.”¹⁴⁶

Ilyen szabályozatlan kérdésként veti fel Haendel a nemzetközi szerződések érvényességének egy aspektusát: jogosult-e az uralkodó az állam nevében nemzetközi szerződések kötésére az országgyűlés hozzájárulása nélkül? Véleménye szerint az uralkodó nem köthet meg egyedül nagy fontosságú szerződéseket, mert akkor hatásköri túllépést követ el. Szerencsésebb az a felfogás, mely szerint az államkülviseleti jog meg van osztva a hatalmi tényezők között, mivel így az uralkodó nem játszhatja ki az alkotmány biztosítékait. Haendel sajnálattal állapítja meg, hogy Arnaud javaslata erről a kérdéstről nem beszél. Azt várná el a javaslattól, hogy az határozottan mondja ki, hogy a nemzetközi szerződések csak akkor kötelezik az államokat, ha ahhoz az alkotmány kívánta összes tényező hozzájárultak. Ebben a szakaszban bizonyos mértékig előbúvik az uralkodójához hű Haendel „negyvenyolcassága.”

Nagy Haendel szkepszise a nemzetközi igazságszolgáltatással kapcsolatos fejezettel (X. cím) kapcsolatban is. Arnaud elképzelése szerint a nemzetközi törvénykönyv és a fennálló külön szerződések lehetővé teszik majd, hogy minden keletkezhető nemzetközi ellentét jogi útra terelődjék, és a 137. §. szerint valamennyi konfliktust kivétel nélkül vagy választott *ad hoc* bíróság, vagy a hágai állandó nemzetközi törvényszék elé kell utalni.¹⁴⁷ Haendel véleménye szerint – bár egyes kérdésekben ennek valóban lehet létjogosultsága – a politikai összeütközésekre ezt a kötelezettséget nem lehet kiterjeszteni, mivel azok jogilag körvonalazhatatlanok. „Ezen ideál felé legfeljebb lépésben közeledhetünk.”¹⁴⁸ A politikai konfliktusok esetén sok esetben „tárgyilag igazságos jogi kulcsot, és mérőmérteket, szabályt találni nem lehet, mert a külső cselekmények rendezésével foglalkozó jognak támpontjai hiányoznak.” Nem véletlenül mondják ki az államok a választott bíróság iránti szerződéseikben, hogy a bírói megoldás csak akkor legyen kötelező, ha a vitás ügy sem létezik,

¹⁴⁵ Vö. BIBÓ István, *Szankciók...*, i.m., 12.

¹⁴⁶ HAENDEL Vilmos, *Arnaud...*, i.m., 107-108.

¹⁴⁷ *Uo.*, 112.

¹⁴⁸ *Uo.*

{262} sem a nemzeti becsületet, sem egy harmadik állam érdekét nem érinti.¹⁴⁹ Csak jogi kérdések lehetnek igazi igazságszolgáltatás (*indicium*, a *ius strictum*) tárgyai. Nem jogiasítható érdek-összeütközéseknél csak nemzetközi „*arbitriumra*” van lehetőség, s ennek csak külső alakja jogászias, a joggal semmi összefüggésben nincs.

Arnaud a nemzetközi konfliktusok megoldásának csak két alakját ismeri el: az érdekelt felek közötti kiegyezést vagy a bírói döntést. Kiegyezés híján ez utóbbi kell legyen a rendes és kötelező megoldás. A korban gyakran alkalmazott retorzió, represszália és embargó csak akkor alkalmazható, ha a kérdés bírói úton a sértő állam magatartása miatt nem oldható meg (143. §).¹⁵⁰ A tervezet tehát az addig ismert békés megoldási módok változatlan fenntartása mellett arra irányul, hogy az ügy minél előbb és minél bizonyosabban nemzetközi bíróság elé kerüljön. Ezáltal a felek közti közvetlen tárgyalást – az úgynevezett jószolgálatokat és a közvetítést – másodlagos fontosságú megoldásokká teszi, azért is, mert az önségélyt elvi okokból mellőzni kívánja.¹⁵¹

Haendel meglehetősen szkepszissel vélekedik az esetlegesen meghozott bírói ítéletek végrehajtásával kapcsolatban is. Túlságosan optimistának ítéli meg azokat a véleményeket, melyek egy nemzetközi igazságszolgáltatási szövetség (Unió) közeli létrejöttében bíznak. Ez a szövetség gondoskodna a szankciók (retorzió, represszália)¹⁵² végrehajtásáról is. De ez csak akkor valósulhat majd meg, ha az emberi nem egységének érzete legyőzi a szertehúzó népek külön érdekeit.

Haendel a 136. §-ra visszatérve nem látja közeljövőben megvalósíthatónak annak lehetőségét sem, hogy egy magánember bármely természetű követelését egy idegen állammal szemben – saját hazája szerveinek közreműködése nélkül – egyenesen nemzetközi bíróság elé vigye. Ez egyenesen következne Arnaud – a korabelinél jóval bővebb – nemzetközi jog fogalmából. E szerint a nemzetközi jog azon „*szabályok foglalata, melyek a nemzetek egymás közötti továbbá idegen nemzetek polgáraival szemben fennálló viszonyait rendezik.*” Szemére veti azonban Arnaudnak, hogy tervezete – ezzel

---

¹⁴⁹ *Uo.*, 113.

¹⁵⁰ *Uo.*, 114.

¹⁵¹ *Uo.*, 117.

¹⁵² A nemzetközi jogi szankciók teljesebb felsorolására lásd BIBÓ István, *Szankciók ...*, i.m., 12. A retorzió („*A retorzió fogalmilag jogszerű, de nem méltányos cselekedetnek visszatartása hasonlóképpen formailag jogszerű, de nem méltányos cselekedettel*”) és a represszália („*A represszália jogsértő cselekménynek oly cselekménnyel való viszonzása, mely maga is jogsértés tényálladékát képezi*”) fogalmára lásd *Uo.*, 19-20.

{263}a fogalommal szemben – inkonzekvensen csak a nemzeteket tekinti a nemzetközi jog kizárólagos alanyának (9. §).¹⁵³ Ebben Arnaud a korabeli nemzetközi jog álláspontját követte. Egyelőre Haendel is csak ezt a megoldást tartja elfogadhatónak: a sértett magánembernek saját állama közbenjárását kell kérnie sérelme orvoslása érdekében. De egyes nemzetközi bizottságok – közvetlenül az egyeseket kötelező – jogalkotó hatalma és ítélkezési joga azonban már átmenetet képez az arnaud-i javaslat ezen megoldásához.¹⁵⁴

Értékelő tanulmánya zárásaként Haendel néhány olyan sikerült megoldásra hívja fel a figyelmet az államterület és a szabad tengerről szóló szabályokban, melyeket az Arnaud-féle javaslatból átveendőnek tart, mivel azok régi vitakérdések sikeres megoldását adják: a parti tenger hat mérföldig tartozzék a part menti állam területéhez; ez a távolság a közepes erejű apály legalsó pontjától számítódjék; a nemzetközi folyamok szabad hajózhatása; a nemzeti joghatóság hajók esetében.¹⁵⁵

Végértékelésként nagyra becsülését fejezi ki Arnaud tervezetével kapcsolatban. A francia tudós jó érzékkel választotta ki azon rendelkezéseket, melyek valóban egy Kódexben szabályozandók, elhagyva a külön szerződésekre tartozó kérdéseket. Egyszerű nyelvezetű, világos szerkezetű javaslatában csaknem mindvégig következetesen képviseli álláspontját, bizonyosságot adva a korabeli nemzetközi jogi tudomány eredményeinek ismeretéről. Utóbbi megállapítható azonban a tervezet magyar ismertetőjéről is, aki széleskörű nyelvismeretét és a tőle tulajdonképpen távol álló tudományterület szakirodalmában való jártasságát bizonyította mestere tiszteletére írott tanulmányával.

Haendel legfontosabb közjogi munkájának tekinthető a viszonylag fiatalon, a Debreceni Jogakadémia dékánjaként, 1912-ben készített szakvéleménye a választójog reformja tárgyában. A munka bemutatása előtt figyelembe kell vennünk a következő tényeket: A megreformálni kívánt választójogi törvény, az 1874:XXXIII. tc. majdnem negyven évig volt érvényben. A választójogi reform kérdése már az 1905-ös parlamenti választásokon erőteljesen előtérbe került. Az oktrojált Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József az általános választójog megvalósítását tűzte ki programul. Az 1905 végén Kristóffy által közzétett javaslat az általános, egyenlő, közvetlen választói jogot és a titkos és decentralizált szavazást kívánta megvalósítani. A

---

¹⁵³ HAENDEL Vilmos, *Arnaud...*, i.m., 123.

¹⁵⁴ *Uo.*, 123-126.

¹⁵⁵ *Uo.*, 127- 132.

{264}projektumból nem lett törvény, de a választójogi reform gondolata az elkövetkező kormányok programjába is bekerült. A második Wekerle-kormány belügyminisztere Andrássy Gyula 1908 novemberében egy részletesen kidolgozott tervezetet terjesztett a képviselőház elé, de a rendszeres parlamenti tárgyalásig ez – az általános választójogot a többes szavazati joggal kombináló – javaslat sem jutott el. A második Khuen-Héderváry gróf vezette kormány szintén jelentős előkészületeket tett egy törvényjavaslat megszövegezésére felhasználva az 1911 januárjában végbement általános népszámlálás adatait.¹⁵⁶

A Khuen-Héderváry Károly által vezetett kormány 1911 nyarán akciót kezdeményezett abból a célból, hogy megismerje az *„ország tudományos és gyakorlati szakköreinek a választói jog reformjára vonatkozó véleményét és óhaját”*. Több társadalmi szervezet mellett felkérte a két egyetem (Budapest, Kolozsvár) jog- és államtudományi karát valamint az összes jogakadémiákat, hogy a választói jog alapvető kérdéseiben nyilvánítsanak véleményt.

Így a Debreceni Kollégium jog- és államtudományi karát – amely magát mint Debreceni Jogakadémia definiálta – 1912 augusztusában kérte föl a belügyminiszter választójogi szakvéleményének beterjesztésére. A kar nevében az az évi dékán, Haendel Vilmos készítette el a kar álláspontját megtestesítő 40 oldalas szakvéleményt.¹⁵⁷ A három fejezetre tagolódó mű, amely a tudományos igazságból és a magyarság érdekében indult ki, a választójog kiterjesztésének mértékével, a szavazás módjával és a választási eljárással kapcsolatban fogalmaz meg szempontokat.

Haendel a választói jog általános előfeltételül négy körülmény együttes meglétét tartja kívánatosnak: a magyar állampolgárságot, a férfi nemet, a 24 éves életkort és a teljes magánjogi cselekvőképességet. A változtatási szándék leginkább az addigi jogszabályok 20 éves korhatárának felemelésében jelentkezik, mégpedig 24 évre. Az általános előfeltételeken kívül *„választási főalapel a szellemi censust, ideiglenes kiegészítőként pedig az egyszerűsített vagyoni censust”* ajánlja elfogadni.¹⁵⁸ A vagyoni census egyedüli érvényesítésében nagy veszélyt lát és annak túlsúlya esetén az osztályharc gyűlöletességének fokozódásától tart, mivel *„minden vagyoni censusban nagyfokú önkényesség rejlik”*. A javaslatok fő céljának, a magyarság védelmének érdekében arra is felhívja a

¹⁵⁶ PÖLÖSKEI Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*, Budapest, 2001, 203.; UÓ., *Tüsza István*, Budapest, 1985, 167-168.

¹⁵⁷ *Szakvélemény a választójog reformja tárgyában*, A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette Haendel Vilmos, Debrecen, 1912.

¹⁵⁸ *Uo.*, 4-6.

{265} figyelmet, hogy a vagyoni cenzus („*a kizárólagos adócensus*”) alapján álló választójog „*csak a magyarság érdekeinek sérelmével volna eszközölhető*.” A szellemi cenzust sokkal inkább rokonszenvesnek tartja, mivel az egyéni érdemnek tekinthető, „*az egyéni érdem pedig az eszményi demokrácia alapelve*.” Az ingyenes közoktatás lehetővé teszi, hogy néhány nemzedéken belül jelentősen növekedjék az írni-olvasni tudók száma, de mindezt úgy kell megvalósítani, hogy a magyarság szellemi fölénye ne kerüljön veszélybe.¹⁵⁹

Haendel azonban az értelmi cenzus alapjaként nem tudja elfogadni a nemzetiségi nyelveken való írni-olvasni tudást, csak azoknak adna választójogot, akik az államnyelvet legalább ilyen szinten bírják. Elvetné tehát az Andrássy-féle javaslat nemzetiségi nyelveket is elfogadó részét, amely „*végzetes gyöngeséget*” tenne nyilvánvalóvá. Sőt tovább megy és a választójogot a „*nyilvános népiskola negyedik osztályának sikeres elvégzéséhez*” kötné, hangsúlyozva, hogy az eddiginél jóval nagyobb szerepet kellene kapnia a népiskolai oktatásban az állampolgári nevelésnek, az alkotmánytan és az állampolgári jogok és kötelességek népszerű, elemi szintű oktatásának.¹⁶⁰ A szellemi cenzus ezen feltételhez való kötése – meglátása szerint – megfelelően bővítené a választójogosultak számát, de magasabb szintre (négy középiskolai osztály elvégzése) nem emelhető, mivel az már jelentősen csökkentené a választók körét.¹⁶¹

A nem önálló munkásság (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi alkalmazottak, szolgák és cselédek) soraiból a szellemi cenzus ezen alkalmazása esetén – Haendel számításai szerint – hozzávetőleg félmillió ember kapna választójogot. Azért, hogy a nem önálló munkásoknak csak érettebb elemei kerülhessenek be a választók közé, további feltételeket kell megszabni: ugyanazon munkaadónál kétévi szolgálat, akiknél ez nem lehetséges 2 évi állandó lakás. S ezen utóbbi feltételeket kombinálni lehetne, hogy a „*teljesen proletárok*” kívül maradjanak a választójog korlátain.¹⁶²

A vagyoni cenzusról a szellemire való átmenet megkönnyítése érdekében Haendel – egy emberöltőre szóló kiegészítő választási alapként – fenntartaná az adócenzust, és lehetővé tenné, hogy azok a 24 éven felüliek, akik a szellemi cenzust nem érik el, évi 20 korona egyenes adó fizetése esetén is választók lehessenek. {266}

---

¹⁵⁹ Uo., 7-9.

¹⁶⁰ Uo., 10-12.

¹⁶¹ Uo., 13.

¹⁶² Uo., 14.

Végső kérdésként azt veti fel, hogy ezen feltételek megvalósulása esetén mi legyen azokkal, akik a régi feltételeknek megfelelnek, de az újaknak már nem? Haendel szerint nyugodtan ki is lehetne őket hagyni a választói jogosultak közül, hisz az állam közérdekből adja és közérdekből el is vonhatja a közjogi alanyi jogokat. Ezt azonban nem javasolja, hanem megengedné, hogy azok, akik az új jogszabály hatálybalépése előtti évben benne foglaltattak a választói névjegyzékben, akkor is megtarthassák jogukat, ha az új feltételeknek nem felelnének meg.¹⁶³

A választásból való kizárhatóság okainak (pl. büntetett előélet, csőd alatt állók, elmebetegek, közsegélyből eltartottak stb.) részletes számbavétele után Haendel elveti az Andrassy-féle javaslat alapvető újdonságaként megjelenő többes szavazati jogot. Nem mintha nem tartaná a gondolatot szimpatikusnak, de az egyenlőség nagy sérelmét látja benne. Ugyanakkor javasolja viszont a választó kerületek határainak gondos meghúzását a műveltebb városi néprétegek előnyére.

Javaslati előnyét Haendel abban látja, hogy aszerint „*az arra érett alsóbb népelemek is fokozatosan tért foglalnak, s a magyarság számaránya sem alakul a mainál kedvezőtlenebbül... és teljesen kielégíti mindama jogos igényeket, melyek a magyarság politikai hegemoniájának biztosítására vonatkoznak*.”¹⁶⁴ Statisztikailag kimutatja, hogy a műveltebb magyarság az eddiginél nagyobb arányban (61,2 %) lenne képviselve az új választók között, ugyanakkor a munkásság létszáma az eddigi hat %-ról 20-30 %-ra nőne és az új választók létszáma másfél-két millió között ingadozna az első években.¹⁶⁵

Haendel szintén mereven elzárkózik a közvetett vagy kétfokú választás eszméjétől. A választhatóság tekintetében a korhatárt szintén a 24. életévben húzná meg, fenntartva az 1874-es törvény alapelvét, a választható és választó korhatárának egységessége tekintetében. Mindenképpen kizárná a választhatók közül azokat, „*akik valamely osztály, nemzetiség, vagy hitfelekezett ellen gyűlöletre izgattak és ezért államsfogházra ítéltettek*”¹⁶⁶ illetve akiket nyereségvágyból elkövetet delictumok miatt bármily büntetésre ítélték. Elkerülendő azt, hogy az alsóház harmada ügyvédekéből, másik harmada pedig földbirtokosokból álljon, javasolja, hogy tegyék lehetővé a tisztviselői kar, a közhivatalnokoknak is, hogy választhatók legyenek. Mindezt azon feltétel mellett, hogy megválasztásuk esetén a ciklus lejárta után visszatérhessenek régi állásukba. A parlament szakszerűtlenségének okát ugyanis abban látta,

---

¹⁶³ Uo., 15-16.

¹⁶⁴ Uo., 20.

¹⁶⁵ Uo., 21-22.

{267} hogy a köztisztviselők összeférhetetlenségi szabálya miatt pont azok kénytelenek kimaradni – karrier-féltési okok miatt – a törvényhozásból, akik elméleti és gyakorlati ismereteik alapján a legkívánatosabbak volnának a parlamentben.¹⁶⁶

A szavazás kívánatos módjáról szólva Haendel kijelenti, hogy „*a szavazás nyíltsága egyszerűen a közérkölsiségnek követelménye*”, és *in abstracto* az elméleti tudomány kívánalma is ez. „*A választójogot gyakorló állampolgár nyilvános ellenőrzése oly közérdeke, mely csak nyílt szavazás mellett tartható fenn... Nyílt szavazás mellett... jobb választások remélhetők.*”¹⁶⁷ Haendel ugyanakkor elismeri, hogy nyílt szavazásnál „*jogtalan nyomás*” gyakorolható a választókra, s ennek kiküszöbölésére az „*egyedüli gyökeres segítség*” a titkos szavazati jog bevezetése. A „*corruptioval telt magyar választások*” során „*a választási visszaéléseknek, mindennemű jogosulatlan nyomásnak ezer módja van alkalmazásban*.” „*Ily sivár viszonyok között még a nyílt szavazás elvi harcosaiban is kell, hogy növekedjék a hajlandóság a titkos szavazásnak, mint malum necessariumnak elfogadására.*”¹⁶⁸ Ennek ellenére a soknemzetiségű állami lét miatt a nyílt szavazás fenntartását tartja szükségesnek, mert ez módot ad „*a nemzetiségek fékentartására.*” És ha ezúttal bevezetnék a titkos szavazást, akkor már nehezen lehetne visszatérni újra a nyílt szavazásra. Előbb tehát „*próbáljuk ki az összes többi reformok hatását*” s azután még mindig lehetséges lesz a nyílt szavazás bevezetésén gondolkodni.¹⁶⁹ Haendel tehát ebben a kérdésben meglehetősen konzervatív álláspontot képviselt, megfelelően az akkori politikát uraló réteg elveinek. Egyetlen érve a titkos szavazással szemben az, hogy ily módon reméli a nemzetiségi torzszalkodások elkerülését. Ez is mutatja, hogy a kor közírói és értelmisége teljesen tudatában volt a Monarchiát és Magyarországot fenyegető veszélyeknek.

Haendel a választási eljárás szabályainak tekintetében a választó kerületek beosztásának kérdését emeli ki. Ebben a vonatkozásban a magyarság förlényének teljes biztosítását igényli, és ezért a választókerületek 10 évenként felülvizsgálatát és törvényben való rögzítését tartja szükségesnek. A 85%-nál nagyobb magyar lakossággal bíró vármegyékben több, a tiszta nemzetiségi vármegyékben kevesebb választókerület kialakítását pártolja. A választási bíráskodást első fokon meghagyná a központi választmánynál, de második és végső fokon elvonná a Curiától és a közigazgatási bíróságnak adná a végső

---

¹⁶⁶ Uo., 27.

¹⁶⁷ Uo., 31.

¹⁶⁸ Uo., 31-34.

¹⁶⁹ Uo., 34.

{268} döntés jogát. Fontosnak tartja a választási visszaélések megtorlását célzó összes büntető és fegyelmi szabályok kodifikálását és szigorú betartását. Végül kéri a Minisztert, hogy a Református Kollégium Jogakadémiájának véleményét minél teljesebb mértékben vegye figyelembe a törvényjavaslat kidolgozása során.

A munka fogadtatásáról semmit sem tudunk, de Khuen-Héderváry utódja, a törvényjavaslatot végül betervező Lukács László az általános indokolásban így nyilatkozott: a beérkezett véleményeket „*a törvényjavaslat kidolgozásánál megfontolás tárgyává tettem, némelyiket közülük fel is használtam*.”¹⁷⁰ A törvényszöveg és a jogakadémiai szakvélemény összehasonlítása igazolja is ezt. De talán éppen a legfontosabb, Haendel által hangsúlyozott kérdésben, a törvény nem osztotta a debreceni jogakadémia dékánjának álláspontját. A törvényjavaslat ugyanis nem írja elő – több ilyen tárgyú vélemény ellenére – a magyar nyelven való írni-olvasni tudás követelményét. „*Bármily tetszetősnek és természetesnek tartják sokan azt a gondolatot, hogy egy egységes nemzeti államban a politikai jogok gyakorlásának alapfeltételül az állam hivatalos nyelvének ismeretét indokoltan ki lehet kötni: ezt a követelményt sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem tartom megvalósíthatónak. Az ezereves magyar állam tradíciója egyáltalán nem ismeri az állami nyelv tudásán alapuló előjogokat*.”¹⁷¹

A törvénytervezet 1912 decemberére készült el, s a kormány még abban a hónapban elfogadta. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1913:XIV. tc.-et az országgyűlés 1913 áprilisában fogadta el, s az uralkodó 1913. április 30-án szentesítette.

A törvény első pillantásra inkább korlátozni akarta az 1874-es törvény egyes liberális jellegű intézkedéseit, mindezt azzal a szándékkal, hogy minél erősebben „*a magyar állam és a nemzeti fejlődés érdekeit*” szolgálja: „*Egyetemes érdek, hogy a választójog széles demokratikus alapon minél jobban kiterjesszék addig a határig, ameddig sem a magyar állam nemzeti jellege s intézményeink nemzeti fejlődése nincs veszélyeztetve*...”¹⁷²

Az aktív választójog területén bevezette az értelmi cenzust, mely szerint négy kategóriát állított fel: 1. A középiskolát végzett férfiak választási jogát a 24. életévhez, másokét a 30. életévhez kötötte. 2. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek (akik csak a népiskola hatodik osztályát végezték el) magasabb korkövetelmény mellett adócenzus alá is estek, vagyis évi 2 korona egyenes

¹⁷⁰ 1913: XIV. törvény-cikkek : *Általános indokolás*, Magyar törvénytár, 1913. évi törvénycikkek, Budapest, 1914, 161.

¹⁷¹ *Általános indokolás*, i.m., 145.

¹⁷² Uo.

{269} állami adó fizetését kellett igazolniuk. 3. Az iskolai végzettségüket bizonyítani nem tudó, de írni-olvasni képes polgárok adócenzusát jóval magasabban húzták meg (20 korona állami egyenes adó, vagy mezőgazdasági művelés alatt álló 8 katasztrális holdnyi földbirtok) 4. Az írni-olvasni nem tudóktól ennek a dupláját követelték meg a választói jegyzékbe való felvételhez.¹⁷³ A nők választási jogát – hasonlóan Haendel szakvéleményéhez – a javaslat elvetette. Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban a törvény¹⁷⁴ titkossá tette a szavazást és előírta a választókerületek átalakítását. Ez utóbbit aztán a második a Tisza-kormány valósította meg.

A törvény révén a lakosság eddigi 5,9%-a helyett mintegy 10,4 %-a lett volna szavazásra jogosult. Ugyanakkor a 24. életévet betöltött szavazók aránya 25,2 %-ról 44,7 %-ra emelkedett.¹⁷⁵ A városokban bizonyos munkásrétegek is bekerültek volna a választók közé, ahogy azt Haendel is szükségesnek tartotta. A választójogi reformtól jóval többet váró baloldal ennek ellenére „csaló rendelkezésnek” titulálta a törvényt, mivel a munkásoktól és „őstermelési alkalmazottaktól” (cselédektől) az eddigi feltételeken túl bizonyos idejű szolgálati időt is megkövetelt.¹⁷⁶

A dualizmus folyamán – köztudottan – 1910-ben tartották az utolsó képviselőválasztásokat, emiatt tehát az 1913. évi törvénynek legfeljebb csak közjogi vagy jogtörténeti jelentősége van. Ugyanakkor azonban ez a törvény több vonatkozásban mintául szolgált a két világháború között megalkotott választási szabályok számára, és így a Debreceni Jogakadémia tanári karának szakvéleménye – ha szűk körben is – hozzájárult e későbbi választójog kialakításához.¹⁷⁷

Haendel egyik fő művének „*A nemzetiségek: Politikai tanulmány*” című, 1928-ban Debrecenben megjelent munkáját kell tekintenünk. Az aktuál-politikai utalásoktól sem mentes munka megkísérli tudományosan feldolgozni azt a sokkot, melyet Trianon jelentett a magyar nemzet számára. „*Trianont a nemzetiségeknek köszönhetjük*.” Az ezzel a mondattal kezdődő munkát barátja, Kőrösi Kálmán¹⁷⁸ emlékének ajánlotta. Közhelynek számító felütéssel

¹⁷³ 1913: XIV. tc. 4-8. §.

¹⁷⁴ 1913: XIV. tc. 112. §.

¹⁷⁵ *Általános indokolás*, i.m., 154.

¹⁷⁶ MERÉNYI László, *Boldog békeidők: Magyarország 1900-1914*, Budapest, 1978, 197-198.

¹⁷⁷ PÖLÖSKEI Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, i.m., 203.

¹⁷⁸ Kőrösi Kálmán (1868-?) jogász, a kolozsvári egyetemen szerzett jogi doktori oklevelet. 1894-től ügyvédként tevékenykedett Debrecenben. A következő évtől a statisztika helyettes tanára lett a debreceni jogakadémián és kültagja az államtudományi államvizsgálati

{270} alapozza meg munkája hangvételét: „*A rettentő történelmi mulasztás az: hogy nem oldottuk meg idejekorán a nemzetiségi kérdést* .” De rögtön ki is mondja mi lett volna szerinte a megoldás: meg kellett volna nyerni, vagyis idejében asszimilálni kellett volna a nemzetiségeket.¹⁷⁹

A korban szokásosan az élet alanyait három csoportba osztva (emberiség, nemzet, egyén), a nemzetiség, nép és nemzet fogalmát elhatárolva határozza meg a nemzetiség fogalmát: „*Olyan jelentékenyebb embercsoportot [értünk nemzetiség alatt], mely valamely konkrét állam területén – közös testi és lelki tulajdonságok által egybefűzve – más hasonló egészek mellett él – egységes és eredeti módon gondolkozni, érezni, akarni és cselekedni bír.*”¹⁸⁰ A – korabeli „tudományos embertan” elveinek egyszerűsített előadásával az emberiséget fajokra, a fajokat pedig népekre osztja. A fajok közötti értéksorrendet hirdeti, s Gobineau nyomán a fehér fajt tekinti az „*emberiségarisztokráciájának*”, de ugyanakkor nem tagadja, hogy a népeknek szerzett tulajdonságaik is vannak, melyek történetük során alakulnak ki és hatással lehetnek a népek felemelkedésére (mint történt az a magyarok ezeréves történelmében).¹⁸¹ A nemzetiségeknél, mint „*történet-társadalmi termékénél*” főleg a lelki tulajdonságokban kell keresni az összekötő kapcsot. Ennek tényezői a vérközösség, a nyelv, a közös történelmi múlt, közös vallás, sajátos gazdasági viszonyok és nem utolsósorban a közös normák.

Haendel történelmi példákkal bizonyítja, hogy van „*nemzetiség ethnographiai és van nemzetiség politikai értelemben* .” A magyarság feladata nem lehet más, mint az etnikailag önálló nemzeteket oly mértékben asszimilálni, hogy „*politikai értelemben megszűnjenek a szó szoros értelmében vett nemzetiség lenni* .”¹⁸²

Haendel hevesen bírálja a liberális nemzetiségi politikát, Eötvös és Deák eszméit, mivel azok a „*nemzetiségi aspirationak kaput*” tártak az egyéni szabadság jelszavát hirdetve. Naív, viszonzatlan „*noble geste*”-nek tekinti azt, hogy „*válogatás nélkül keblükre ölelték nemzetiségeinket* .”¹⁸³ Passzív nemzetiségi politikájuknak végeredménye: „*az egész államtest felbomlása*” lett.¹⁸⁴

Mivel tartóssága csak a nemzetállamnak lehet, a teendő: „*Az az válni – ha nem vagyunk azok.*” S ez nem jelent mást, mint „*hogy okulva a multakon – mindent*

---

bizottságnak. A Csokonai-kör választmányi tagja is volt. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VII., Budapest, 1900, 118-119.

¹⁷⁹ HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány*, Debrecen, 1928, 5.

¹⁸⁰ *Uo.*, 6.

¹⁸¹ *Uo.*, 12-14.

¹⁸² *Uo.*, 39.

¹⁸³ *Uo.*, 55.

¹⁸⁴ *Uo.*, 56.

{271} *elkövessünk az országnak léleken magyarrátételére . Ha sikerül – élünk. Ha nem sikerül: meghalunk. Ha Magyarország még egyszer összeáll – a szociális kérdés mellett a nemzetiségi lesz a legfontosabb probléma .*¹⁸⁵

A Trianon előtti területek visszanyerése utáni időkre való felkészülés érdekében sorba veszi a „magyar birodalom” hét nagyobb és hét kisebb nemzetiségének legfőbb jellegzetességeit. Az 1910-es népszámlálás statisztikai adatai, az egyes nemzetiségekre vonatkozó megkövült értékítéletek, veszélyességük és asszimilációs képességük mérlegelése tölti meg a tanulmány következő, hét nagyobb nemzetiséggel (román-oláh, német, szlovák-tót, horvát, szerb-rác, rutén, zsidó) foglalkozó – irredenta felhangoktól sem mentes, ugyanakkor érdekes tényeket is felvillantó – hús oldalát.¹⁸⁶

Az „oláh veszedelem” szokásos hangoztatása mellett Haendel nem azonosul Bajcsy-Zsilinszky és Szabó Dezső húszas évekbeli németellenességével.¹⁸⁷ A németekben a leginkább asszimilálódott nemzetiséget látja: „németül beszélő magyarok lettek.”¹⁸⁸ Bár felismeri az Erdélyben és a Bánságban tevékenykedett pángermán uszítók káros hatását, úgy látja – ennek ellenére – a németeket belátható időn belül asszimilálni lehetett volna. A szlovákok visszacsábításának esélyét sem zárja ki Haendel: „elsőrendű állambú elemet lehet faragni belőle.”¹⁸⁹

A nemzetiségek közül leghosszabban a „sui generis” – bár más nemzetiségektől elütő jellegzetességeket is felmutató – nemzetiségnek tekinthető zsidósággal foglalkozik Haendel.¹⁹⁰ Véleménye szerint a zsidóságnál a nemzetiségeket leginkább jellemző fő tendencia, „*t.i. hogy a maga bélyegét rányomja az illető állam egész kulturájára és jogi berendezésére – törvényhozása – kormányzata – sőt bírászkodására ... hatványozott mértékben meg van.*”¹⁹¹ A zsidóság olyan mértékű „*titkos belső uralmat*” valósított meg „*a hivatalos világ felett*” 1867 és 1918 között, amely „*szűrőlött fává*” tette a magyar társadalmat. {272}

---

¹⁸⁵ Uo., 60.

¹⁸⁶ Uo., 61-78.

¹⁸⁷ Bajcsy-Zsilinszky esetében ezt relativizálni törekszik TILKOVSKY Lóránt, *Nemzetiség és magyarság: Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*, Budapest, 1994, 102-103. Uó., *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Debrecen, 1998, 99-100.

¹⁸⁸ HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek...*, i.m., 66.

¹⁸⁹ Uo., 69.

¹⁹⁰ Uo., 73-78.

¹⁹¹ Uo., 74.

Igen kényes probléma Haendel életművében antiszemitizmusának¹⁹² kérdése. 1928-as tanulmányának soraiból kitérően erős zsidóellenessége, melyet a kor átlagához képest meglehetősen radikálisnak tekinthetünk. Haendelnél már nem található meg a zsidók közötti különbségtétel, mint az a korábbi antiszemita irodalomban megtalálható volt. A Bartha Miklóstól, a századelő neves publicistájától származott a „jó zsidó” és a „rossz zsidó” közötti különbségtétel. Az előbbi kategóriába a régebben bevándorolt, asszimilálódott és a magyar érdekekhez hű zsidókat sorolták, míg a másik csoportba a frissen érkezett, asszimilálatlan és a magyarságon csak élősködni akaró ún. „galiciánereket” értették. Ez a toposz végig megtalálható volt a század első felében felerősödő magyar antiszemita gondolkodásban.¹⁹³ Haendel mestere Concha is jóval enyhébb hangot ütött még meg jó tíz évvel korábban a Huszadik Század körkérdéseire: „*De ha a magyarság és zsidóság ellentétét megoldani nem lehet, emberséges, keresztény modus vivendi-t találni igen.*”¹⁹⁴ „*A zsidóságnak nemzetközű, szabadgondolkodó, amorális töredéke ellen küzdeni fogunk az erkölcs, a jog engedte fegyverekkel, a másik, a túlnyomó részével együtt fogunk dolgozni nemzeti, közgazdasági céljaink érdekében ...*”¹⁹⁵ Concha még úgy látta, hogy a zsidókérdés „*nem az alsóbb osztályokban vetődött fel, az irodalom, a tudomány művelőit, a nemzet lelki életével szorosabb kapcsolatú, egyesületi és hatósági közpályák embereit foglalkoztatja.*”¹⁹⁶ Haendel művének megírása idején

¹⁹² „*Antiszemita alatt nem kell mindenkit érteniünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kell érteniünk, akikben a zsidók különböző veszedelemes tulajdonságairól, mobó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg.*” BIBÓ István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* = B.I., Válogatott tanulmányok, I, Budapest, 1986, 705.

¹⁹³ ROMSICS Ignác, *Magyarország ...*, i.m., 74.

¹⁹⁴ *A zsidókérdés Magyarországon: a Huszadik Század körkérdése* = Zsidókérdés Asszimiláció Antiszemitizmus, Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon, szerk. HANÁK Péter, Budapest, 1984, 73. Concha egyébként az antiszemitizmus gyökereit az alábbiakban látta: „*Azok az idők, midőn a zsidóság legjobbjainak törekvése abban állott: a társadalmi, politikai együttműködés erkölcsi elveiben, a tudomány, a szépirodalom, a művészet, a felebarátság, a jog alkotásaiban a keresztény magyarság ideáljaihoz felemelkedni, ezekkel azonosulni, a XX. század elején elmúltak s a zsidóság fiatalabb része teljesen ellenkező irányt vett*” s ha „...ennek köréből nagy számban támadnak írók, tudósok, mecénások, szociál- és állampolitikusok, aki magyar irodalom, tudomány, magyar erkölcs és jog s a magyar állami és társadalmi rend eddigi eredményeit és alkotásait kicsinylik, becsmértlik, gúnyolják, s e szerintük történelmi ócskaságokat nyugatról hozott újdun utánzatokkal kiszorítani törekvesznek, a nemzet magát egész lelki valójában megtámadva látja, s az ilyen irányú zsidókat, ha magyarul beszélnek is, írnak is, idegeneknek, saját kebelében élő ellenségeinek tekintti.” Uo. 70-71.

¹⁹⁵ *A zsidókérdés ...*, i.m., 74.

¹⁹⁶ Uo., 71.

{273} azonban az antiszemitizmusban már a középrétegek láttak és láttattak konkurenciaharcot, reménykedve egy gazdasági „*őrségváltásban*.”¹⁹⁷ A húszas évek „*keresztlény*” eszméje a nagy gazdasági világválság hatására mindinkább háttérbe szorult és az antiszemitizmus „*fajvédő*” változata került előtérbe.¹⁹⁸ Ez figyelhető meg Haendel téziseiben is.

Visszatérve a tanulmányhoz Haendel azt szorgalmazza, hogy az általa felvázolt nemzetiségi politikai¹⁹⁹ teendők a múlt tapasztalataiból kell táplálkozzanak. Kiindulópontja a következő: „*Az állam végeredményben csak egységes alapjellegű lehet s ezt a jelleget a benne levő hegemon nép adja meg. Az egyes idegenajkúsága még ezt az egységet nem szükségképpen bontja meg; ha azonban a nemzetiség, mint egész rubáztatik fel külön testületi közjogokkal és nemzetiségi közösségek – nemzetiségi törvényhatóságok – végül nemzetiségi tartományok keletkeznek; – úgy az állam bomlásfolyamata elkezdődött már.*”²⁰⁰ Egyéni jogok biztosíthatók de testületi közjogokat nem szabad a nemzetiségeknek biztosítani.

A szerző visszatérően hangoztatott nézete szerint a nemzetiségi politika fő célja „*– a végső cél tudniillik – nem lehet más – mint a nemzetiségek érzelmi assimilatioja*”, melyet minden ingadozás nélkül, következetesen kell megvalósítani.²⁰¹

Ezt elérendő azonban meglehetősen nemzetiségellenes feladatokat tűz ki kora nemzetiségi politikája elé: az ország vezető szerveinek nyelve kizárólag a magyar kell, hogy legyen; a törvényhozás tagjává csak magyarul tudó egyént kell megválasztani; „*elemi iskola lehet nemzetiségi is – köztép- és felsőfokú: csak magyar*”; „*a nemzetiségi régió színvonalának emelkedését a községen felül megengedniünk nem szabad*”, vagyis az anyanyelvi nyelvhasználatnak csak közösségi szinten van létjogosultsága.²⁰² Ugyanakkor tapintatra is int, hiszen „*eredményt csak tárgyilagos – igazságos közigazgatással érhetiünk el – mert ne felejtsük: az assimilatio legtöbb esetben az érzelmeken múlik*.”²⁰³ {274}

---

¹⁹⁷ Bibó erről a jelenségről így írt húsz évvel később: „*A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen úgy jelent meg, mint az ország első számú szociális kérdése.*” BIBÓ, *Zsidókérdés, i.m.*, 625.

¹⁹⁸ PÁNDI, *i.m.*,

¹⁹⁹ HAENDEL Vilmos, *Nemzetiségek...*, *i.m.*, 45-126. III. fejezet.

²⁰⁰ *Uo.*, 99.

²⁰¹ *Uo.*, 82.

²⁰² *Uo.*, 86-92.

²⁰³ *Uo.*, 93.

Haendel rámutat, hogy a nemzetiségi törekvések melegágyai az egyházak, melyek az „irredenta” mentsvárainak tekintendők. Az államnak nem szabad visszariadnia a beavatkozástól az *assimilatio* érdekében: „minden egyház papjánul csak olyan tehető meg – ki magyarul tud. ... Végtelen gyöngesség volt ettől eltekinteni”.²⁰⁴ Kérdés – a mai olvasó előtt –, hogyan lehetett volna ilyen „indirect eszközökkel és nem erőszakos módon” az „érzelmi *assimilatio* -t” megvalósítani.²⁰⁵ A nemzetiségek intelligenciájának megnyerése az egyik legfontosabb feladat, azt kell a „hegemon nép” mellé állítani.²⁰⁶ Az asszimiláció azonban nem oldható meg „bureokratikus uton.” Azt a társadalom egésze kell céljának tekintse, annak jórészen a „színpalak mögött” kell történnie. „A társadalom három alakban segítheti elő leginkább a nemzetiségek *assimilatióját*. Először gazdasági tevékenysége – másodsor sajtója – harmadszor magán érintkezés által.”²⁰⁷ Műve végén – nemzetközi jogi ismereteit felhasználva – a háború utáni nemzetiségi rendezés hiányosságait veszi számba Haendel: az antant a vesztes államokra „kisebbségvédelmi intézkedéseket” kényszerített,²⁰⁸ ugyanakkor az utódállamokkal szemben a Népszövetség elnéző a nemzetiségi jogok semmibevétele esetén. A nemzetiségi sérelmek miatt honfitársaink nem fordulhatnak nemzetközi fórumokhoz, így a jogtipró államokkal szemben a nemzetiségi jogok csak „*nudum ius*”-nak tekinthetők. Fontos feladat lenne a kisebbségvédelem nemzetközi garanciáinak kidolgozása, de a „siker fő föltétele azonban: először az eddigi békeké gyökeres *revisiója* – másodsor az összes nagyhatalmak egyetértő fellépése.” A nemzetközi jog tehetetlen: sem közös anyagi jog nem létezik, sem erőyes szankció.²⁰⁹ Haendel élesen szembeszáll Jászi Oszkár „*A nemzetállamok kialakulása*” című munkájának téziseivel is, melyet tökéletesen egyoldalúnak tart és így „nem töltheti be azt a szerepet – mely tudományos *qualitásainál fogva megilletné.*” Jászi tévedésének tartja, hogy nem ismerte fel a nemzetiségekben rejlő „államfelbontó, *kijelölő gravitáló szándékot*”, s azt hitte, amennyiben jól bánunk a nemzetiségekkel, akkor feltétlen hívei lesznek a magyar állameszmének. Az erdélyi szászok példája éppen az ellenkezőjét bizonyította. Jászi legnagyobb

²⁰⁴ Uo., 96.

²⁰⁵ „A *szél* ... nem lehet más – mint az idegen gondolkodásmódot átalakítva – a főnéphez való vonzalmat – szeretetet felkelteni – (érzelmi *assimilatio*) – úgy hogy az eredetileg más mentalitású egyén önként és szívesen – életre halálra a hegemon néphez kötöttnek érezze magát” Vö. uo., 98.

²⁰⁶ Uo., 100-101.

²⁰⁷ Uo., 105.

²⁰⁸ „Az 1919. évi 4044. számú rendelet nemzetiségi *paradicsomot* teremtett »*Corpus Iurisc*«-unkban” Vö. Uo., 108.

²⁰⁹ Uo., 110.

{275} hibájának tartja, hogy vizsgálódásaiból kihagyta a zsidóság kérdését, „*pedig erre alkalmaznia kellett volna saját tételét – merőben idegen fajok keüszöbén az assimilatio lehetősége megáll .*” A zsidókat Haendel asszimilálhatatlannak tartja, és ezért a legsúlyosabb veszedelemnek tekinti.²¹⁰

Haendel szerint a Jászi-féle elméletet az is cáfolja, hogy a demokrácia – mint az egyenlőség elve – nem oldja meg a nemzetiségi kérdést, mint azt Írország példája is ékesen bizonyítja. A megoldást csak a csöndes és békés asszimiláció jelentheti, kihasználva – egyes nemzetiségekkel szemben – a magyarság kulturális fölényét.²¹¹ A kölcsönös ellenszenvet le lehet győzni! A nemzeti szellemű nőnevelésnek, a jobb és sűrűbb úthálózatnak, a transzverzális vasútvonalak kiépítésének és a főváros magyarrá tételének ebben rendkívül fontos szerepe lehet.²¹²

Haendel a – hirtelen lezáruló – mű végén maga is érzi, hogy nem tudott megfelelő iránymutatást adni. Érzelmi megnyilvánulásoktól sem mentesen önmagának is kénytelen bevallani, hogy „*nemzetiségi bódításunk esélyei nem tulságosan kedvezőek .*”²¹³ Bár szeme előtt a jövő lebegett, nem tudott megszabadulni a múlt árnyaitól.

Művét értékelve megállapítható, hogy munkája nem lép ki abból a sorból, melyek a Trianon után vákuumba került magyar nacionalizmusra jellemzők voltak a húszas-harmincas években. A Trianon előtt felmerült nemzet-konceptciók nem mutathattak kiutat a hihetetlenül mély, depresszív gödörből: eredeti formájában – mivel megbukott – az „*államnemzet*” koncepció nem volt már tartható, de nem valósulhatott meg – a történeti-demográfiai adottságok miatt – a „*nyelv- és kultúrnemzeti*” koncepció sem, mivel magyarul beszélők tömege rekedt az új határokon kívül. Reakcióként a két vonulat egyre torzabb, illuzionisztikusabb formákban támadt fel Trianon után, melyek mellett polgárjogot nyertek a faji gondolatba torkolló mítoszok is. Ezen vonulatokat tovább mélyített historizmus jellemezte: az öntudat forrásaként és legitimáló érvként a történelmi múlt jelentkezett.

---

²¹⁰ *Uo.*, 112.

²¹¹ Haendel munkája már csak ezen felfogása szerint is mindenképpen a fajvédő neonacionalizmus egyik lenyomataként értékelhető, amelynek célja a nemzeti integritás visszaszerzése volt, s ennek legfőbb eszközeként az adott viszonyok között a kultúrfőlény (magyar szupremácia) hirdetése jelentkezett. A kezdeti „neonacionalista” munkák (Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre) egyik jellegzetessége éppen annak bizonygatása volt, hogy a magyarok hivatottak az alacsonyabb szinten álló szomszéd népek vezetésére. Vö. PÁNDI Ilona, *i.m.*, 147.

²¹² *Uo.*, 120-125.

²¹³ *Uo.*, 125.

{276} Magyarországon elsősorban a történeti elemek uralkodtak a nemzeti és nemzetiségi kérdés megközelítésében.²¹⁴ Ezt bizonyítja Haendel „állammemzeti” koncepcióra alapuló munkája is. Ugyanakkor jól jellemzik Haendel és kortársai hozzáállását Bibó szavai is: Trianon... „következésképpen... másrészt az [volt], hogy a magyar politikai szemlélet egész Magyarország felosztását egyszerű brutális erőszaknak és a győzők hipokrizisének tulajdonította, és nem volt képes disztingválni a leválásra érett másnyelvű területek elcsatolása és az okatlanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítás között.”²¹⁵ A Haendel által is képviselt territoriocentrikus „... szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó »irredentista« nemzeteket dönti politikai és kulturális termékellenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a »birtoklókat«, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt, vagy milyen területeket követel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják.”²¹⁶ Haendel torzónak tekinthető munkája mindenben igazolja a csaknem tanszéki utódjává vált Bibó szavait. Mielőtt – utolsóként – Haendel politika-tankönyvéről²¹⁷ ejtenénk néhány szót, lássuk, milyen eszmei környezetben született a könyv. Nagyon keveset tudunk a korszak politika-oktatásáról. Annyi bizonyos, hogy a politika tanszékek birtokosai Magyarországon konzervatívak voltak. A konzervatív politikai gondolatot ugyanis – mai értékelésünk szerint – a közjogi katedrákon működő jogászok tartották életben bizonyítva a magyar politikai gondolkodás tradicionális sajátosságát, a jogi keretek jelentőségét. Az egyetemeken közgazgatási, jogi és talán kisebb mértékben politikai tanszékeken (sok esetben a két tudományterületet egy tanszék oktatta) művelték a politikatudományt fenntartva a jog kiemelkedő szerepét a politikai elméletben és áttételesen a gyakorlatban is. Akárcsak a reformkorban továbbra is a jog maradt a társadalomban való tájékozódás legfontosabb eszköze. Átfogó jelentőségű munkák, jelentősebb új gondolatok vagy

²¹⁴ SZÚCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószövege: Hozzászólás egy vitához* = SZ. J., *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Budapest, 1984², 34-35.

²¹⁵ BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = B.I., *Válogatott tanulmányok*, I, Budapest, 1986, 204.

²¹⁶ Uo., 232.

²¹⁷ *Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, Sajtó alá rendezte: KOVÁCS Mihály, Debrecen, 1937.

{277} kutatási irányok (a népi mozgalomhoz köthető művek kivételével) nem jelentek meg, csak a politikatudomány részterületein jöttek létre maradandónak tekinthető „iskolák” (Magyary-iskola).²¹⁸

Haendel munkája sem tekinthető átfogó munkának – 900 oldalas terjedelme ellenére sem –, hiszen csak korábbi könyvnyomatos előadásvázlatainak szerkesztett változatával állunk szemben.²¹⁹ Haendel könyve előszavában így nyilatkozik: „Ez a munka a debreceni Tisza István-Tudományegyetem jog- és államtudományi karán szigorlatozni szándékozók számára vezérfonalul készült. Magyar ifjúságunknak ugyanis – egyrészt az általános gazdasági válság, másrészt idegen nyelvismeretének hiánya miatt – igen nehéz feladat volt a készüléshöz szükséges különböző szakművek beszerzése. Ilyen körülmények között engedtem a közöbajnak s megbízottam volt tanítványomat: dr. Kovács Mihályt, hogy az elmúlt húsz félév előadott anyagából a különböző fokban sikerült gyorsírási jegyzetek alapján jelen munkát összeállítsa.” S valóban a hatalmas terjedelmű munka meglehetősen egyenetlen színvonalú, sok esetben magán hordja a szabad beszéd stílusjegyeit, melyet a szerkesztő nem korrigált.

A szerző a politika nagyon tág fogalmából indul ki: „A politika az önmagukat irányzó nemzetek tudománya. Röviden államtudomány. A politika jogilag szervezett embertömegről beszél és ez nem más, mint a nemzet. Egyén, nemzet, emberiség az emberi lét alanyai. A politika szószeror érintkezésben van mindazzal, ami az egyénre tartozik. A politika keretébe tehát legszélesebb értelemben beletartozik mindaz, ami emberi.”²²⁰

Munkájának célja az általános törvényszerűségek feltárása és előadása: „Fel lehet ismerni azokat az általános tendenciákat, amelyek az emberiségben bizonyos félig rejtett, félig nyilvános erők munkálkodása következtében fennállanak és amelynek következtében egyforma okok egyforma okozatokat hoznak létre.”²²¹ A címben ígértnek megfelelően Haendel az állam fogalmával kezdi,²²² majd az államtípusok és államformák (köztük a „parlamentarizmus”) igen részletes elemzése következik, széles történelmi alapokon csaknem 600 oldalon. A törvényhozó, végrehajtó majd az államfői hatalommal kapcsolatos gondolatok után röviden összefoglalásra kerülnek azok a fejtegetések, melyeket nemzetiségekről írott nagyobb munkájából már ismerhetünk. A

²¹⁸ KULCSÁR Kálmán, *A politikai gondolkodás fejlődése* = A politikatudomány arcai: Tanulmányok, szerk. A. GERGELY András – BAYER József – KULCSÁR Kálmán, Budapest, 1999, 49-50.

²¹⁹ „Szegesváraljai Haendel Vilmos dr. ... előadásaiból és monografikus munkáiból sajtó alá rendezte: Kovács Mihály dr.”

²²⁰ Haendel Vilmos, *Politika, i.m.*, 14.

²²¹ Uo., 21.

²²² „Az állam bizonyos meghatározott területen, állandóan letelepedett embereknek, eredeti uralkodó hatalommal bíró kollektív egysége.” Vö. Uo., 221.

{278}könyv második, „*Közigazgatástan*” című részében általános képet ad a közigazgatás-tudomány korabeli állásáról, meglehetősen konzervatív felfogásban. A közigazgatás funkciói, jogszerűsége, szervei és egységes vezetése kapnak egy-egy fejezetet, majd néhány szakigazgatási területtel (statisztikai és népmozgalmi igazgatás, rendőri-, közegészségügyi igazgatás, valamint a kultúrpolitikával és a művészet politikájával foglalkozó fejezet zárja a művet.

Ha a munkát összevetjük mesterének, Concha Győzőnek a századfordulón megjelent kétkötetes művével,²²³ megállapíthatjuk, hogy az alkotmánytani részben jelentős eltéréseket találunk, bár szerkezetileg a munka megfelel Concha gondolatmenetének. Haendel itt azonban jóval terjedősebb elsősorban a történeti példák taglalásában. A közigazgatástani rész azonban jóval szerényebb Haendelnél. Ugyanakkor már csak terjedelmüknel fogva sem lehet egy lapon említeni Haendel munkáját Szandtner Pál,²²⁴ a budapesti egyetem politika-professzorának könyvomas jegyzetével, amely alig jut el az államfogalmának és funkcióinak tárgyalásához.²²⁵

Haendel Vilmos talán valóban nem volt nagy tudós, de korának gyermekeként, korára rendkívül jellemző műveket hagyott hátra. Tanárként több nemzedéken át meghatározó alakja volt a debreceni jogászképzésnek. Ha másért nem ezért mindenképpen ismernünk lehet nevét és furcsa – vitatható – alakját. {279}

---

²²³ CONCHA Győző, *Politika, I, Alkotmánytan*, Budapest, 1895; Uő., *Politika, II, Közigazgatástan*, Budapest, 1905.

²²⁴ Szandtner Pál (1884 –1963), jogász, egyetemi tanár. Pályáját a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban kezdte. 1911-ben a nagyvárad i jogakadémia közjogi és politikai tanszékére kapott meghívást. 1917-ben a kolozsvári egyetemen a közjog, 1921-ben a politika nyilvános és rendes tanára, 1928-tól a budapesti egyetem jog- és államtudományi karán a politika tanára.

²²⁵ SZANDTNER Pál, *Politika*, jegyezte PÜSKI Sándor, Budapest, é.n.

III. MŰVEI

- A compensatio egy esete részvénytársaság csődjében* , Doktori értekezés, 1898.
- Politikai problémák az ethikai államfogalom szempontjából: Székfoglaló* , Iskolai Értesítők Közleményei, Debrecen. Ref. Akadémia, 1900/1.
- A parlamentarismus: Politikai tanulmány* , Budapest, 1903.
- Bevétel a jog- és államtudományba* , Selmecbánya, 1905.
- Szakkévélemény az alapítványok közigazgatási rendjéről szóló országos törvénytervezetre nézve*, Debrecen, 1906.
- Államkapcsolatok és parlamenti kormány: Székfoglaló* , Iskolai Értesítők Közleményei. Debrecen. Ref. Akadémia. 1906/7.
- Szakkévélemény a választójog reformja tárgyában* , A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette HAENDEL Vilmos, Debrecen, 1912.
- Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete* = Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére, Budapest, 1912, 95-133.
- Mese a boldogságról* , Regény, Debrecen, 1913.
- A „Pragmatica Sanctio”-ról, Három előadás* , Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14. V. syllabus, Debrecen, 1914.
- A hatalmi csoportok erőmérlege* , Debrecen, 1916, A Debreceni m. kir. tudományegyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások 10. Sajtó alá rendezte BERNOLÁK Nándor.
- A nemzetiségek: Politikai tanulmány*, Debrecen, 1928.
- Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, Sajtó alá rendezte: KOVÁCS Mihály. Debrecen, 1937.